

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ**

ҲУҚЫҚТАНЫЎ КАФЕДРАСЫ

ХОЖАЛЫҚ (ИСБИЛЕРМЕНЛИК) ҲУҚЫҚЫ
пәни бойынша
ЛЕКЦИЯЛАР ТЕКСТИ

Дүзген:

ю.и.к., доц. Қ.Низаматдинов
аға оқыт. Д.Сапаров

Нөкис-2015

Кирисиў

Экономиканың орайластырылған режели системасынан еркин базар қатнасықларына өтип барылып атырылған бир ўақытта хожалық жүргизиўши субъектлер хуқықый жағдайы хәм олар ортасында жүзеге келетуғын қатнасықлар тәбияты өзине сәйкес түрде өзгермекте хәм бундай қатнасықлар жаңаша мазмун менен байымақта. Бул болса, өз нәўбетинде түрли хожалық жүргизиўши субъектлер ортасында жүзеге келетуғын қатнасықларды хуқықый тәртипке салыўға қаратылған ыызамларды қабыл етиў хәм оларды турақлы түрде жетилистирип барыўды талап етеди.

Бизге белгили, Өзбекстан Республикасы өз ғәрезсизлигин қолға киргизгеннен соң қабыл етилген ыызамлардың көпшилиги мүлкий хәм мүлк пенен байланыслы болған жеке қатнасықларды тәртипке салыўға қаратылған. Хожалық (исбилерменлик) субъектлери ортасында, қалаберсе, экономиканы басқарыўда хожалық (исбилерменлик) субъектлери менен мәмлекет ортасында жүзеге келетуғын қатнасықлар тиккелей хожалық қатнасықлары есапланып, оны тәртипке салыўдың хуқықый тәреплерин үйрениў хәм бул тараўдағы хуқық нормаларын жетилистирип барыў машқалаларын изертлеў хожалық (исбилерменлик) хуқықы пәни ўазыйпасына киреди.

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 53-статьясына муўапық, базар қатнасықларына қаратылған Өзбекстан экономикасының негизин хәр қыйлы формалардағы мүлк қурайды. Мәмлекет тутыныўшылардың хуқықлары үстинлигин есапқа ала отырып, экономикалық искерлик, исбилерменлик хәм мийнет етиў еркинлигин, барлық мүлк формаларының тең хуқықлылығын хәм хуқықый жақтан теңдей қорғалыўына кепиллик бередиди.

Экономикалық реформаларды әмелге асырыў бойынша Парламентимиз тәрөпинен қабыл етилип атырылған ыызамларды турмысқа қолланыўдағы айырым қәте хәм кемшиликлер тийкарынан экономикалық билимлердиң терең ийеленбегенлиги себепли жүз бермекте. Сол себепли, хуқықый мәмлекет қурыўдай жоқары ўазыйпаны әмелге асырыў тиккелей кадрларымыздың экономикалық хуқықый билимлерин арттырыў ўазыйпасын да өз ишине қамрап алыўы тийис.

Жуўмақлап айтқанда хожалықтың (исбилерменликтин) хуқықый тийкарлары менен Өзбекстан Республикасы пуқараларының турмысы өз-ара тығыз байланыслы, қалаберсе хожалық (исбилерменлик) хуқықы тийкарлары бойынша билимлер комплекси тек ғана Өзбекстан Республикасы хожалық жүргизиўши субъектлери искерлиги ушын емес, ал шет ел инвесторларының Өзбекстан аймағында жумыс алып барыўының хуқықый тәреплерин де белгилеп бередиди.

1-тема. ХОЖАЛЫҚ (ИСБИЛЕРМЕНЛИК) ҲУҚЫҚЫ ТҮСИНИГИ

Базар экономикасының қәлиплесіуи шәраятында хожалық (исбилерменлик) ҳуқықының роли.

Республикамыздың социаллық-экономикалық тараўларында базар қатнасықларының барған сайын тереңлесип барыўы хожалық (исбилерменлик) ҳуқықының да раўажланыўына себеп болады. Себеби, режели бөлистириў системасы ўақтында барлық қатнасықлар, соның ишинде, товар ислеп шығарыў да жоқарыдан берилген буйрықлар, тапсырмалар, қарарлар тийкарында әмелге асырылар еди. Усы ҳәкимшилиқ система себепли республикамызда халық хожалығының тек бир ғана тараўы яғный шийки зат жеткерип бериў дүзилмеси ғана раўажланған еди.

Сол себепли, ҳазирги күнде айырым шийки затлар: техника қураллары, әсбап-үскенелер, айырым азық-аўқат өнимлери, санаат товарлары ўақтынша шеттен келтирилмекте.

Республикамызда көпшилиқ кәрханалардың қалақ техника қураллары менен тәмийинленгенлиги олар тәрәпинен ислеп шығарылған өнимлердин сапасыз, базар талабына сәйкес келмей атырғанлығына себеп болмақта.

Буның үстине, бурынғы бир тәрәплеме қабыл етилген, пукта ойланбаған қарарларға муўапық әмелге асырыў мөлшерленген қайта қурыўдың әмелде қулағанлығы ақыбетинде бурынғы республикалардың барлығы экономикалық крезислерге ушырады. Бирдейине пулдың қадирсизлениўи, товарлардың қымбатласыўы, бир ўақытлары бирден-бир болған финанс, пул-кредит сиясатының ыдыраўы, дүзилген хожалық байланысларының бузылыўы Ўзбекстанның да экономикалық ҳалатына тәсир көрсетпей қалмады.

Республикамыз ғәрезсизликке ерискеннен соң ишки экономикалық байланысларды жүдә қолайсыз шәраятта баслаўға туўры келди. Ишки экономикалық сиясаттың мазмуны инсан мәплерине қаратылып, мийнетти хошаметлеў, халықтың социаллық жақтан төмен қатламларын мәмлекет жолы менен қорғайтуғын базар экономикасын қурыўдан ибарат.

Тарийхый тәжирийбеден мәлим, көп ғана мәмлекетлерде экономикалық раўажланыў хәм халықтың турмыс дәрежелеринде айырмашылықлар болыўына қарамай социаллық раўажланыўдың ҳазирги басқышына базар экономикасы жүдә сәйкес келмекте хәм нәтийжели ҳәрекет етпекте.

Базар қатнасықлары ҳаққында Президентимиз жүдә анық сыпатлама бергиндей, тек бирлескен базар ғана бүгинги күнде халықтың дәретиўшилиқ хәм мийнет имканиятларын ашып бере алады, өзиболарлыққа шек қояды, басламашылық хәм исбилерменликти раўажландыра алады, хошаметлеў хәм жоғалтылған хожайынлық сезимин қайта тиклейди.

Ислеп шығарыўшының ҳүкимин сындырыў, ислеп шығарыўды тутыныўшының мәплерине бойсындырыў, өнимге болған талапты анық есапқа алыў, конъюктура өзгерислерине қарап тезлик пенен ис тутыў имканиятын береді. Тежеўли хожалық жүргизиўдин күшли ақылға уғрас тәрәплерин жаратады, қәрежетлерди кемейттиреді, талан-таражға қарсы гүреседи.

Тек базар ғана жаңалықларға сезгирлик қылып, илим хэм техниканың ең соңғы жетискенликлерин жедел хэм ғайрат пенен енгизеди, өз исиниң устасына, кәсіплик маманлығына мүнәсип баға береді.⁶

Базар қатнасықлары республикамызда барған сайын тереңлесип бармақта. Материаллық ислеп шығарыў хэм алмаслаў тезлик пенен раўажланбақта. Лекин оның өзине тән өзгешеликлерине де итибар бериў лазым.

Базар экономикасына өтиў машқалаларына тик көз бенен қараў керек,-деген еди И.А. Каримов. Базар экономикасының тек унамлы тәрәпи ғана емес, ал оның унамсыз тәрәпин де көре билиў керек. Базарға, әсиресе оның қәлиплесиў басқышында узақ хэм терең экономикалық крезислер, жумыссызлықтың артыўы, пулдың қәдирсизлениўи, көп ғана кәрханалардың сыныўы хэм исбилерменлердиң банкротлыққа ушыраўы, халықтың материаллық тәмийнат жағынан кескин қатламласыўы, хуқыққа қарсы ис-хәрекетлер хэм жынаятлардың өсиўи тән болып есапланады. Базардың бул иллетлерин билиў, оларға таяр турыў, оларды сапластырыў бойынша туўры шешимлер таба билиўимиз керек.⁷

Демек, базарға өтиў, бул хәзирги дәўирдеги турақлы процесс есапланады. Хәзирги ўақытта базар бул тек мақсет емес, ал жаңа қәдириятларды қәлиплестириў, адамлар пәраўанлығының сапа жағынан түптен жоқары дәрежесине ерисиў услубы хэм қуралы болып есапланады.

Сол себепли, базар қатнасықлары кәрхана, шөлкемлердиң хэм басқа түрдеги товар, өним ислеп шығарыўшылардың өз-ара шәртнамалы қатнасықлары менен тығыз байланыслы болып есапланады.

Базар қатнасықлары дәўириндеги товар ислеп шығарыў хэм оны тутыныўшыларға жеткерип бериў менен байланыслы процесслер республикамыздың бир қатар нызамларында, соның ишинде, Пуқаралық кодекси⁸, «Мүлкшилик ҳаққында»⁹, «Ижара ҳаққында»¹⁰, «Аўыл хожалығы кооперативи (ширкет хожалығы) ҳаққында»¹¹, «Дийхан хожалығы ҳаққында»¹², «Фермер хожалығы ҳаққында», «Исбилерменлик жумысы еркинлигиниң кепилликлери ҳаққында»¹³ хэм басқа бир қатар нызамлар менен хуқықый тәртипке салынады. Мине усы хэм усыған уқсас басқа нызамлар базар қатнасықларын тәртипке салыўшы әҳмийетли хуқықый хўжетлер болып есапланады. Хожалық хуқықы болса усы нызамларға таянып раўажланады, базар экономикасының қәлиплесиўи процессинде әҳмийетли хуқықый курал болып хызмет етеди.

Хожалық (исбилерменлик) хуқықының түсиниги хэм оның предмети

⁶ Каримов И.А. Узбекистоннинг уз истиклол ва таракиёт йули. Т. Узбекистон, 24 — бет.

⁷ Каримов И.А. Узбекистоннинг уз истиклол ва таракиёт йули. Т. Узбекистон, 28 — бет.

⁸ Узбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. Т., Адолат, 1998 ж.

⁹ Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1990 ж., 31 — 33 — сон.

¹⁰ Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1992 ж., 1 — сан, 45 — модда.

¹¹ Узбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси, 1998 ж., 5,6 — сан, 84 — модда.

¹² Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1998 ж., 5,6 — сан, 88 — модда.

¹³ Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 ж., 5,6 — санлар, 140 — модда.

Хожалық (исбилерменлик) хуқықына анықлама бериўден алдын оның хуқык системасында тутқан орнына тоқталып өтейик. Хожалық (исбилерменлик) хуқықына бир тәрәптен хуқықтың ғәрезсиз тараўы сыпатында, екінши тәрәптен нызамшылық тармағы, үшіншиден, илим, төртиншиден, оқыў предмети (пәни) сыпатында қаралады.

Бирақ, айырым алымлар хожалық хуқықын нызамшылық тармағы, илим хәм оқыў предмети деп тән алсада, хуқық тармағы екенлигине шубха менен қарайды. Соның ишинде, Ю.К. Толстой хожалық хуқықына хуқықлардың (комплекси) тараўы деп қарайды. Бул пикир айырым алымлар тәрәпинен қоллап-қуўатланады. Буның дәлийли сыпатында Алексеев С.С. пикирин келтирейик. Оның пикиринше, хожалық хуқықы “пуқаралық хожалық хуқықы хәм хәкимшилиқ хожалық хуқықы”нан ибарат болып, хуқык системасында “екінши дәрежели дүзилме” сыпатында қаралыўы керек.

Айырым алымлар болса хожалық хуқықын хуқықлардың (комплекс) жыйындысы сыпатында тән алмастан, хожалық қатнасықларын тәртипке салып турыўшы хуқықый хұжжетлердің бир пүтин жыйындысын курайды деп (Яковлев В.Ф, Якушев В.Ц.) есаплайды.

Басқа топар авторларының, мәселен, И.Е.Краськоның пикиринше, хожалық хуқықы мәмлекет секторында жүзеге келетуғын хожалық қатнасықларын тәртипке салады, О.А.Красавчиков пикиринше, хожалық хуқықы функциялары өз-ара бир-бири менен байланысly болған хәр қыйлы хуқық тараўы қағыйдалары жәмленген хуқықый массив есапланады. Усы пикирлерге қарсы, өткен әсирдің ақырғы жылларына келгенде хожалық хуқықын бирден-бир, ғәрезсиз хуқық тараўы сыпатында илгери сүрген жаңа концепция, көз-қараслар жүзеге келди. Бул көз-қарасларға муўапық, хожалық хуқықы кәрхана, шөлкемлердің өз-ара хәм олардың бөлимлери менен болатуғын хожалық искерлигин әмелге асырыўда басшылық етиўде жүзеге келетуғын қатнасықларды тәртипке салады. Бундай көз-карастың тийкарғы ўәкили, тәрәпдары В.В. Лаптев еди. Оның пикиринше, хожалық хуқықы хуқықтың ғәрезсиз тараўы сыпатында өзінде хуқықый қағыйдалар жыйындысын аңлатады. Сол себепли, ол хожалық хуқықына сондай анықлама береді: хожалық хуқықы хожалық жүргизиўдің мақсетке муўапықлылығын тәмийинлеў мақсетинде, хуқықый басқарыўдың түрли усылларынан пайдаланылған ҳалда кәрхана, шөлкемлер хәм олардың бөлимлери ортасындағы хожалық қатнасықларын тәртипке салыўшы, хожалық искерлигин әмелге асырыўшы хәм басшылық тәртибин белгилеўши қағыйдалардан ибарат.

Бизге белгили, хожалық искерлиги бурынғы аўқам шәраятында бирден-бир мүлке хәм мәмлекет режесине тийкарланған хожалық қатнасықларынан ибарат болып, ол горизонтал хожалық қатнасықларын тап сондай оларға басшылықтан келип шығатуғын вертикал қатнасықларын өз ишине қамрап алған еди.

Хожалық хуқықы хожалық қатнасықлары субъектлери ортасындағы вертикал хәм горизонтал байланысларды тәртипке салады. Бирақ, хәзирги қатнасықлар режели бөлистириўден, хәкимшилиқ буйрықпазлықтан улыўма жырақ болатуғын экономикалық қатнасықлар болып есапланады. Бул қатнасықта қатнасыўшы субъектлер улыўма еркин болып, тек нызамға хәм дүзилген шәртнама шәртлерине қатаң әмел қылады.

Базар қатнасықларының барған сайын раўажланып барыўы жаңдан-жаңа мүлкдарлар топарын-исбилерди келтирип шығаратуғын бул топарлар хожалық

қатнасықларының ғәрезсиз субъекти болып қатнасады. Олар ортасындағы мүлкий қатнасықлардың көпшилиги хожалық нызамшылығы менен тәртипке салынады. Хожалық хуқықый қатнасықлар көлеми базар экономикасының раўажланып барыўы менен бирге барған сайын кеңейип барады, соның ишинде, товар ислеп шығарыў хәм хызмет көрсетиў тараўында кәрханалар, исилиерменлер, фермерлер, дийхан хожалықлары, банклер, биржалар хәм соған уқсас басқа субъектлер өзине сәйкес түрде арнаўлы жумыс алып барады.

Сол себепли, хожалық хуқықының түсиниги, хожалық хуқықының предмети кандай? Ол ғәрезсиз илим тармағы ма яки исилиерменликтің түрима? Исилиерменлик қатнасықлары да хожалық қатнасықларын қурайдыма? Деген сораўлардың жуўапларын анықластырыў лазым, соннан кейин хожалық (исилиерменлик) хуқықының өзине тән принциплерине толық сыпатлама бериў мүмкин. Хожалық хуқықы хуқық тармағы сыпатында хожалық хәм экономика тараўындағы искерликти тәртипке салыўшы нормалар жыйындысынан ибарат. “Экономикалык искерлик” термини Озбекстан Республикасы Конституциясының 53-статьясында белгиленген. «Экономика» сөзи грекча “экономос”-сөзинен алынған болып, “хожалық” деген мәнисти билдиреди. Усы термин нызам шығарыўшы тәрөпинен Озбекстан Республикасы Жынаят кодексиниң “Хожалық искерлиги тараўындағы жынаятлар” деп аталған ХІІІ бабында қолланылған. Буннан тысқары, Озбекстан Республикасы Пуқаралық кодексиниң 69-статьясында “хожалық искерлиги” Озбекстан Республикасының “Исилиерменлик жумысы еркинлигиниң кепилликлери ҳаққында”ғы Нызамның 18-статьясында “экономикалык искерлик” терминлери қолланылғанлығын мысал түринде көрсетип өтиў мүмкин.

Экономикалык (хожалық) искерлиги төмендеги басқышларды:

- ислеп шығарыўға (эксплуатацияға) шекемги болған басқыш (дизимнен өткериў, лицензиялаў, руқсатнама алыў);
- ислеп шығарыў (эксплуатацион), (товарларды ислеп шығарыў, оларды тапсырыў, жумысларды орынлаў, хызмет көрсетиў);
- ислеп шығарыўдан (эксплуатациядан) кейинги басқыш (салық хызмети алдындағы, статистика органлары алдындағы миннетлемелердиң жүзеге келиўи).

Экономикалык (хожалық) искерлиги мәплериниң субъектлери сыпатында:

- жәмийет хәм мәмлекет;
- кәрханалардың мийнет жәмәәтлери;
- өним тутыныўшылары;
- кәрхана мүлкдарларын ажыратыў мүмкин.

Хожалық искерлиги процессинде мәплер аймақ хәм миллий сыпатламалары бойынша классификацияланады:

1. Миллий хәм сырт ел:
2. Регионал хәм жергиликли:
3. Экономика тараўлары бойынша.

Соның ишинде, коммерциялық емес қатнасықларды, сондай-ақ, мәмлекет хәм жәмийет мәплерин тәмийинлеў мақсетинде мамлекет тәрөпинен экономиканы тәртипке

салыу менен байланысly қатнасықларды тәртіпке салып тұрыушы қағыйдалар жыйындысын өзінде жәмлестиреди.¹⁴

Хожалық искерлиги тек товар ислеп шығаруға тийисли қатнасық емес, ал ислеп шығаруды баслау ушын имарат алыу яки қуруу, жай алыу, жанылғы, шийки зат, әсбап-үскенелерге ийе болуу, менен байланысly қатнасықларды да қамрап алады. Мине усылар хожалық хуқықының предметин қураушы қатнасықлар болып, тиккелей дәрамат (пайда) алыуға қаратылмаған басқа мақсетлер менен де байланысly болады. Булар қатарына: мүлкти басқаруу, қархананы дүзиу хәм сапластыруу бойынша шөлкемлестиреу-мүлкий түрдеги бир-бири менен байланысly барлық искерликлерди киритиуимиз мүмкин.

Хожалық қатнасықларының тийкарғы бөлегин хожалық субъектлариниң өз-ара вертикал хәм горизонтал қатнасықларын қурайды. Хожалық хуқықы пәнинде **хожалық қатнасықлары тийкарынан үш топарға**: хожалық искерлигин әмелге асыруу менен байланысly қатнасықларға, хожалыққа басшылық қылудан келип шығатуғын (хожалықты басқаруу) қатнасықларға хәмде ишки қатнасықларға ажыратылады.

Хожалық қатнасықларының **биринши топары** тиккелей өним ислеп шығаруу, жумысты орынлау, хызмет көрсетиу менен байланысly хожалық искерлиги есапланады.

Хожалық қатнасықларының **екинши топары** хожалық искерлигине басшылық қылудан келип шығады.

Ишки хожалық қатнасықлары болса, қар бир қархананың, бирлеспениң ислеп шығаруу дүзилмелери ортасындағы ишки қатнасықлары формасында сәулеленеди.

Хожалық (исбилерменлик) хуқықынын өзине тән өзгешеликлери оның субъектлери менен де байланысly.

Бизге белгили, режели экономика шәраятында хожалық қатнасықлары тек қархана хәм шөлкемлер олардың бөлимлери ортасында жүзеге келер еди. Хожалық искерлигин өз алдына пуқара емес, ал олардың жәмәати алып барар еди. Пуқара хожалық искерлигинде шөлкем жәмәати қурамында қатнасар еди. Олардың бул қатнасықлары болса мийнет хуқықы менен тәртіпке салынар еди.

Базар экономикасы қатнасықларына басқышпа-басқыш өтип, демократиялық хуқықый мәмлекет қурылып атылған қазирги ўақытта жеке шахстың хожалық искерлиги кандай? Исбилермен шахстың хожалық искерлиги хожалық хуқықының предметин қурайдыма?

Республикамызда базар экономикасына өтиу алды менен мәмлекет мүлки мәмлекет ийелигинен шығарылып, жеке мүлкти қәлиплестиреуден басланады. Айрықша пуқараның жеке мүлк ийеси сыпатында тән алынуы оны исбилерменлик искерлиги менен шуғылланыу ушын имканият берди хәм буның ушын жетерли хуқықый тийкарлар жаратылды. Ендиликте, айрықша пуқара пайда алыу мақсетинде, тәуекелшилик тийкарында, тийисли тәртіпте мәмлекет дизиминен өткен ўақыттан баслап исбилермен статусына ийе болғаннан кейин, хожалық искерлиги менен басқа хожалық жүргизиуши субъектлер менен тең хуқықлылық тийкарында шуғылланыу хуқықына ийе болады.

Республикамызда базар қатнасықларының басқышпа-басқыш қәлиплесип барыўында исбилерменлик искерлигиниң, исбилерменлик қатнасықлары

¹⁴ Мартемьянов А.С. Хозяйственное право Т.1 Москва “БЕК”1994й 1-2бетлар

қатнасушыларының да роли, тәсири барған сайын зәрүрли әхмийетке ийе болып бармақта. Соның ишинде, бул қатнасықтың өзине тән өзгешеликтери яғный ислеу шығаруыды шөлкемлестіруі, исиберменликти дизимге алуы, оны кәрхана формасында рәсмийлестіруі, есап-китап алып баруы, салық төлеуі, базарға товар, жұмыс хәм хызмет пенен шығуы тәртибин хәм қағыйдасын белгилеуі, бкәрхана хәм шөлкемлер менен болатуғын өз-ара қатнасықларды хуқықый басқаруыды талап етеди. Егер, бурын пуқара базарға шығуы бизиң экономикамыз ушын тосыннанлық бир жағдай болып хәм хәкимшилиқ хуқық қағыйдалары менен басқарылған болса, хәзирги базар қатнасықлары шәраятында бул қатнасықлар бир пүтин болып, товар ислеу шығарушылар жұмысын тәртипке салыушы бирден-бир қағыйдалар менен тәртипке салынады. Демек, кәрхана, шөлкемлердиң, исиберменлердиң материаллық ислеу шығаруы хәм хызмет көрсетуі менен байланыслы экономикалық қатнасықлар бир пүтин ҳалда хожалық хуқықына тийисли нызамлар аркалы тәртипке салынып турылатуғын хожалық қатнасықларының **биринши топарын** қурайды.

Хожалық қатнасықлары тиккелей пайда алуы менен байланыслы болмаған ҳалда да бар болады. Бундай искерликке мысал ретинде мүлкти басқаруы, бийлик етиуі, кәрхана дүзиуі, сапластыруы менен байланыслы шөлкемлестіруишлик-мүлкий характердеги искерликлерди көрсетуі мүмкин. Мине усы қатнасықлар да тиккелей хожалық хуқықы қағыйдалары менен тәртипке салынып турылады.

Хожалық субъектлери ўәлаят, қала, район, жергиликли хәкимият органлары менен тийисли хожалық искерлигин шөлкемлестіруі хәм мүлкти басқаруыда қатнасады. Бундай хожалық қатнасықлары пайда алуы менен байланыслы болса да, хожалық басқаруыды өз ишине алады.

Мәмлекет бюджетиндеги мекемелер, матлубот жәмийети, соцаллық фондлар, хәм ўазыйпаларын шешиуі ушын хожалық қатнасықларына кирисетуғын басқа мекемелер жұмысы пайда алуы менен байланыслы болсаған искерлик топарына киреди. Бул қатнасық исиберменлик искерлиги менен жүдә жақын болып, формасы жағынан оны әмелге асыруыдан дерлик парықланбайды. хәм сол себепли хожалық хуқықы менен байланыслы болады. Бул хожалық қатнасықларының **екинши топарын** қурайды.

Мәмлекет жәмийет мәпин есапқа алған ҳалда хожалық искерлигин әмелге асыруышы субъектлерге экономикалық тәсир етеди. оның жұмысын қадағлайды. Бул қатнасық хожалық хуқықы предметиниң **үшинши топарын** қурайды.

Жоқарыда көрсетип өтилген қатнасықлар топары базар экономикасына тийисли болған хәм мәмлекет тәрәпинен тәртипке салынатуғын хожалық субъектлериниң көп тәрәплемели искерлигин аңлатады.

Басқарылатуғын базар экономикасы қатнасықларына өтиуі хожалық қатнасықлары хаққындағы хәм тийисли хожалық хуқықы предмети хаққындағы түсиниктиң де өзгериўине алып келеди. Себеби, хәкимшилиқ буйрықпазлыққа тийкарланған хожалық хуқықы системасы бурын тек ғана мәмлекетке тийисли болған кәрхана, шөлкемлерге тийисли хожалық қатнасықларына, сондай-ақ, кооператив хәм басқа шөлкемлер менен байланыслы хожалық қатнасықларына хызмет қылған еди. Хәзирги күнде болса, мүлк формаларының көп түрлилиги, пуқара мүлклериниң киши кәрхана формасында, дийхан хожалығы, жеке исиберменлик жұмысы формасында ислеу шықаруыға тартылыуы,

хожалық қатнасықтарының формасы, көлемі, характери хәм мазмунын өзгерттирип жибермекте.

Базар экономикасы шәраятында хәмме ушын мәжбүрий режели тәртип өз күшин жоғалтады. Бирак, реже тек айрықша алынған халатларға яғный ммәлекет итияжларын тәмийинлеўге қаратылған тапсырмаларды орынлаўға қолланылатуғын болады.

Базар қатнасықларына өтиў шәраятында хожалық қатнасықларын хуқықый тәртипке салыў базар ушын товар (жумыс хәм хызмет) ислеп шығарыўға қәнийгелескен жумысы менен байланыслы болады.

Сол себепли хәр қандай субъект өзине тийисли мүлк бойынша ислеп шығарыў жумысына кириседи хәм оны әмелге асырыў процесси хожалық хуқықы менен тәртипке салынады.

Хожалық хуқықы мәмлекеттиң ислеп шығарыў искерлигине тәсир етиў бойынша келип шығатуғын қатнасықларға да қолланылады. Бул мәмлекет пенен басқа субъектлердиң өз-ара вертикал бойынша хожалық жүритиў қатнасықлары болып есапланады.

Хәзирги шәраятта режелестириў формасындағы мәмлекет басшылығы, қадағалаў, бийлий етиў өз характерин хәм өзгешелигин жоғалтты. Ол көбирек шәртнама тийкарында тәсир етиў усылына өтти.

Мәселен, кәрханалардың өз ишки буўынларына басшылық етиўи ишки хожалық шәртнамаларына тийкарланады. Бирак азлы-көпли қабыл етилген режели хұжжет нәтийжесинде қуралатуғын тийисли қатнасықлар хәм басшылық, мәмлекет итияжы ушын мәмлекет буйыртпасы үстинен мүлк ийесиниң қадағалаў функциясы орнатылған қағыйда хәм тәртип жолы менен мәмлекет тәсир шарасын әмелге асырыў (социаллық, экологиялық хәм соған уқсас) тәртипке салыўдың белгили бир жыйындысын қурайды, экономикаға мәмлекеттиң тәсир етиў шараларының жаңа түрлери: салық, антимонополия қадағалаўы хәм басқалар келип шығады.

Хожалық искерлигин әмелге асырыў бойынша келип шығатуғын қатнасықлар қандайда бир бойсыныў яки хұкимранлық қылыўға қаратылған емес, ал товар алмаслаў, кәрханалардың хәм регионлардың өз-ара товар формасында болмаған хәрекет болып есапланды. Сондай-ақ, бул толық хожалық жүргизиў, оператив басқарыў қатнасықлары болып, алмаслаў процессинде анық, өз-ара ис-хәрекет сыпатында сәўлеленеди. Мәселен, кәрхана өз фондын дүзеди, мийнетке хәкы төлеў системасын ислеп шығады хәм қолланады, әсбап-үскенелерден пайдаланыўды шөлкемлестиреди хәм т.б. Пуқаралар хожалық искерлигин әмелге асырыўда ислеп шығарыў қураллары, материаллар, шийки затқа ийе болады хәм оларды белгиленген тәртипте ислеп шығарыў, товар алмаслаў процессинде қолланады, сарыплайды. Усыннан бир сораў пайда болады. Базар экономикасы қатнасықларына өтиў шәраятында бир тармақлы басқарыўда вертикал хәм горизонтал байланысларды бирлестириў мақсетке муўапық боладыма? Юридикалық әдебиятларда хәзир де вертикал қатнасық мәжбүрий-хуқықый тәртипке салыўға тийисли, деген пикирлер бар. Бул пикирлер оларды хәр қыйлы қатнасық деп есаплаўға тийкар болмайды. Олар хәммеси экономикалық мазмуны менен бирлескен қатнасық есапланады.

Бизге белгили, исбилерменлик жумысы мәмлекет тәсири шарасы менен де раўажланады. Демек, жоқарыдан төменге (вертикал) хәм қаптал тәрептеги горизонтал

қатнасықлар бул бирден-бир хожалық айланысы, тәкирар ислеп шығарыў процессинен куралатуғын экономикалық қатнасықлар жыйындысы есапланады.

Усыған муўапық, хожалық (исбилерменлик) ҳуқықы, ҳуқық системасы тараўларынан бири болып, мәмлекетимизде базар экономикасы қатнасықларына басқышпа-басқыш өтиўде мәмлекет хәм жәмийет мәплерин есапқа алған, хожалық субъектлери ортасындағы жоқарыдан төменге (вертикал) хәм қаптал тәрепке (горизонтал) болатуғын хожалық (исбилерменлик) қатнасықларын тәртипке салыўшы хәм базар шәраятында мәмлекеттиң экономикаға басшылық етиў шара-илажларын белгилеўши ҳуқықый қағыйдалар жыйындысынан ибарат.

Хожалық (исбилерменлик) ҳуқықының тийкарғы принциплери.

Ҳуқық тараўының барлық тармақлары сыяқлы хожалық ҳуқықының да тийкарғы хәм ең әҳмийетли принциплери ғәрезсиз Өзбекстан Республикасы нызамларында жәмлескен **тийкарғы қағыйдалар** болып есапланады. Усы хожалық ҳуқықына тийисли принциплер республикамызда базар қатнасықларын қурыўда барлық хожалық субъектлериниң экономикалық искерлигин белгили бир мақсетке карай бағдарлап, ҳуқықый тәртипке салып турады.

Хожалық ҳуқықының тийкарғы принциплеринен бири хожалық (исбилерменлик) субъектлериниң **экономикалық искерлик еркинлиги** болып есапланады. Ол Конституциямыздың 53-статьясында өз көринисин тапқан. Бул принциптиң базар экономикасы қатнасықларын қурыўдағы әҳмийети соннан ибарат, бурын экономикалық қатнасықлар тек жоқары турыўшы мәмлекет органларының директив көрсетпелери тийкарында белгиленген еди. Бундай тәртип жумысшы, хызметкер хәм зыялылардың исбилерменлиги, унамлы басламашылығы, қысқасы жәмийетлик активлилизине тосқынлық қылып келген еди. Базар экономикасына өтип барыў болса, жәмийет итияжын есапқа алған ҳалда мүлкий қатнасықлардың өзгерип барыўына, материаллық ислеп шығарыўды раўажландырып, мийнет өнимдарлығын арттырыўға, еркин мийнеттиң қарар табыўына алып келди. Нәтийжеде хожалық субъектлери жоқарыдан берилетуғын буйрық яки көрсетпеге тийкарланбастан, ал олар экономикалық нызамлылықларға-базар нызамлылықларына таянған ҳалда материаллық ислеп шығарыў хәм хызмет көрсетиўде еркин болып, тек базар талапларына әмел қылған ҳалда экономикалық бәсекиде ғәрезсиз қатнаса алатуғын болды.

Хожалық (исбилерменлик) субъектлериниң экономикалық мәплерин қорғаў принципи. Бул принциптиң мазмуны хәр бир материаллық товар ислеп шығарыашы яки хызмет көрсетиўши хожалық субъектиниң экономикалық мәплери нызамларда белгиленген тәртипте тийисли органлар арқалы қорғалады. Ең алды менен экономикалық мәплердиң қорғалыўы салық қатнасықларында айқын көзге тасланады. Соның ишинде, жаңадан дүзилген кәрханаалар хәм исбилерменлерге материаллық жақтан өз экономикасын тиклеп алыўда жеңилликлер берилген. Банк арқалы оларға қарыз бериўде хәм салық төлеўдеде белгили бир жеңилликлер жаратылған. Хожалық субъектлериниң

мүлкий хуқықлары бузылғанда ыызамға муўапық қорғалады. Соның ишинде, хожалық субъектиниң мүлкине зыян жеткерилгенде сол зыян толық көлемде зыян жеткизген шахстан өндирип алынады. Егер, мүлк ийесиниң қәлеўинен тысқары ыызамға қарсы түрде басқа шахсқа өткерилгенинде, бул мүлке даўа қозғатылып, ийесине (хожалыққа) қайтарылады. (Пуқаралық Кодексиниң 228-233-статьялары). Егер, тосқынлық қылынғанында бундай тосқынлықлар сапластырылады. Мүлк ийесиниң хуқықлары Өзбекстан Республикасы Пуқаралық кодексиниң 231-статьясында белгиленгениндей қорғалады.

Буннан тысқары, ПК-ниң 232-статьясында белгиленгениндей, хожалық субъекти мүлқдар болмасада, лекин мал-мүлке мийрас қылып қалдырылатуғын өмирлик ийелик етиў, хожалық жүритиў, оператив басқарыў хуқықы тийкарында яки ыызам ямаса шәртнамада нәзерде тутылған басқа тийкарға көре ийелик қылып атырған болса да, оның сол мал-мүлке болған хуқықлары ПК-ниң 228-231-статьялары қағыйдаларына муўапық қорғалады.

Хожалық субъектиниң экономикалық мәплери, хуқықы да ыызам менен қорғалады. Соның ишинде, хожалықлар басқа шахслар менен шәртнама қатнасықларына кирискенде олардың мәплерин қорғаўда монополиядан қорғаў принципи зәрүр әҳмийетке ийе болады. Бул принциптиң мазмуны товар ислеп шығарыўшылардың хәм хызмет көрсетиўшилердиң базарларда еркин хәрекет етиўин тәмийинлеў максетинде монополистлик искерликти шеклеўге, унамсыз бәсекиниң келип шығыўына жол қоймаслыққа қаратылған шара-илажлар алып барылыўында өз көринисин табады. Бул тараўда Өзбекстан Республикасының 1996-жыл 27 декабрьде қабыл етилген “Товарлар базарларында монополистлик искерликти шеклеў хәм бәсеки ҳақында”ғы ыызамы зәрүр әҳмийетке ийе.

Мине усы ыызам арқалы айырым шахслар тәрәпинен базарды монополияластырып, өз жеке мәпине хызмет ететуғын орынға айландырыўға қарсы гүрес алып барылмақта. Еркин базардың барған сайын кең раўажланыўына шәрт-шәраят жаратылып, базардың есиги хәмме ушын ашық болыўы, баха талап пенен усыныс нәтийжесинде белгиленйи тәмийинленбекте.

Хожалық қатнасықларына экономикалық услубларды қолланыў тийкарында мәмлекеттиң тәсир етиў принципи. Бул принцип мәмлекетимиздиң экономикалық раўажланыўына директива, буйрық арқалы тәсир етиў усылының экономикалық усылына яғный мийнет жәмәетиниң, жеке шахстың товар ислеп шығарыў, жумыс хәм хызмет корсетиў, оның ассортиментин кеңейттириў хәм сапасын арттырыўда маплерин есапқа алыўға қаратылғанлығы менен тәрийпленеди. Буған мысал ретинде, салық өндириўди алайық. Бурын салықлар хәмме шөлкемлерден алынған дараматтан бир түрде ушлап қалынбастан, ал жетекши кәрхананың қаржысынан нәтийжеси төмен кәрхана ушын да алып қалынар еди. Хәзир болса, салықлар системасының анық қойылыўы хәр бир кәрхана хәм шөлкемлердиң өз раўажланыўынан мәпдарлығы тәмийинлениўи, ашыў, ойлап табыў, хәм жетилистириў усыныслары қылып пайдаланыўларына имканият жаратылған. Мәмлекеттиң кәрхана хәм шөлкемлерге тәсир етиўи берилетуғын буйрыққа хәм көрсетпеге емес, ал экономикалық услўға тийкарланады.

Экономика сиясаттан жырақ болған ҳалда раўажланады. Бул сиясат экономикаға улыўма байланысы жоқ екен, деген жуўмақ емес, әлбетте. Экономика менен сиясат бир-

бири менен байланыспаган ҳалда бири екиншисине тәсир еткен ҳалда болады. Сол көз қарастан қарағанда, алдын экономика раўажланып барады, соңынан сиясат соған жараса қәлиплеседи.

Республикамыздың ғәрезсиз раўаажланыўын белгилеўши тийқарғы принциплерден бири бақаларды еркинлестириў хәм базар инфраструктурасын қәлиплестириў. Бул ең алды менен базарды товарлар хәм хызметлер менен толытырўға қаратылған экономикалық факторлардан бири болып есапланады. Сол себепли, мәмлекетимиз бақаларды бирден өз ҳалына қойып жиберместен, әсте-ақырынлық пенен еркин бақаға өтип барыўды тәмийинледи. Бақа талап пенен усыныс ортасында белгилене баслады. Қақыйқый талап хәм усыныс тийқарында жүзеге келетуғын еркин базар, бақалардың әмел қылыўы базар экономикасының жүдә әҳмийетли буўыны болып, бул пүткил өним ислеп шығарыяшылар менен тутыныўшыларды өз-ара бириккенлик тәсирин тәмийинлейди. Бирақ, мәмлекеттиң базар бақасына тәсир етиўи, белгили бир экономикалық усыллар арқалы алып барылады, әлбетте. Мәмлекеттиң ең алды менен базар хәм бақаға тәсири оны баклаў хәм қадағалаў арқалы әмелге асырылады. Мәмлекет хожалық қатнасықларына тийисли бақаны қадағалаў стандарт хызмети, салық хызмети, санитария хәм экология хызмети сыяқлы усыллар арқалы жумыс алып барады. Базар инфраструктурасы бул тиккелей транспорт хызметин жолға қойыў, жүк тасыў, түсириў, саклаў хәм товар өнимлерин сатыў менен байланыслы хызмет түрлериниң сапасын арттырыў, базарды үйрениў, базардағы бақа ҳаққында мағлыўмат алып турыў сыяқлы хызметлерди орнына қойыў хәм соған уқсас базар раўажланыўына көмек бериўши басқа хызмет түрлерин нәтийжели шөлкемлестириў менен байланыслы қатнасықлар болып есапланады.

Хожалық ҳуқықының тийқарғы принциплеринен және бири товар ислеп шығарыўшы хәм хызмет көрсетиўши субъектлердиң өз-ара бәсекиси есапланады. Бул принциптийқарғы мазмуны соннан ибарат, базар экономикасы шәраятында Ким аз мийнет хәм қарежет сарыплап, көп хәм жоқары сапалы өним (жумыс хәм хызмет) ислеп шығара алса, ол социаллық хәм экономикалық раўажланыўда жеңилликке ийе бола алады. Бизге белгили, бул принцип экономиканың раўажланыўында ең биринши хәм шешиўши курал есапланады. Себеби, ол бәсекилесликти шынықтырады, жаман ислеўши кәрхананы нәтийжелиликке алып шығады яки узақ мүддет даўамында товарларға талап жоқлығы себепли зыян көрип қиятырған, төлеўге қәбилетсиз кәрханаларды қайта шөлкемлестириў яки банкротлыққа ушырағанлығы себепли Өзбекстан Республикасының 2003-жыл 24-апрельдеги “Банкротлық ҳаққындағы” Нызамына муўапық улыўма түрде сапластырып жиберийге алып келеди.

Нызамлылық принципи барлық пәнлерге тийисли болған улыўмалық принцип болса да, хожалық ҳуқықында ол базар қатнасықларына өтиў шәраятында өзине тән өзгешеликке ийе болып, бул принцип мазмунында хожалық субъектлериниң нызам қадаған етпеген хәр қандай искерлик пенен шуғылланыўлары мүмкинлиги қағыйдасы жатады. Демек, кәрхана хәмде шөлкемлер мәмлекет хәм жәмийетке пайдалы болған, нызам менен қадаған етилмеген искерлик пенен шуғылланыў устинлигин тәмийинлеўи шәрт. Бул болса базар қатнасықларына өтип барыўымыз бенен байланыслы ҳалда

экономиканы қурыў, нәтийжелиликке ерисиў, мәмлекетимиз ҳәм халқымыздың уллы келешегин тәмийинлеўимиздиң тийкарғы куралларынан бири болады.

2-тема. ХОЖАЛЫҚ (ИСБИЛЕРМЕНЛИК) ХУҚЫҚЫНЫҢ ДЕРЕКЛЕРИ,

Хожалық (исбилерменлик) хуқықы дереги түсиниги.

Өзбекстан Республикасындағы хуқық системасының дереги бул ўәкилликли органлар тәрәпинен белгиленген тәртипте қабыл етилетуғын ыызамлар ҳәм шығарылатуғын хуқықый хўжетлер болып есапланады. Мине усы ыызамлар ҳәм хуқықый хўжетлер ең алды менен Өзбекстан халқының еркин, қәлеўин аңлататуғын хуқықый қағыйдалар жыйындысы болып есапланады. Хәр бир илим ушын мине усы ыызамлардың ҳәм хуқықый хўжетлердиң қайсы бири яки оның қандай қағыйдасы дерек екенлигин ажыратып алыў керек болады. Әсиреес, бул мәселе хожалық хуқықы ушын әҳмийетли. Себеби, хожалық хуқықый нормаларын бирден-бир системаға салыўшы айрықша хуқықый хўжет хәзирше жоқ. Лекин, солай болса да, ғәрезсиз республикамыздың ўәкилликли органлары тәрәпинен қабыл етилген бир қатар ыызамлар ҳәм хуқықый хўжетлер бар, олардың дерлик жудә үлкен бөлеги тиккелей хожалық хуқықының дереги бола алады.

Өзбекстан Республикасы Конституциясы барлық хуқықлар қатары хожалық хуқықының тийкарғы дереги. Ең дәслепп, Конституцияның 12-бабы жамийеттиң экономикалық негизлери ҳаққында белгиленген қағыйдалары хожалық хуқықының дереги болып есапланады. Соның ишинде, Конституцияның мине усы бабының 53-статьясында «Базар қатнасықларын раўажландырыўға қаратылған Өзбекстан экономикасының негизин хәр қыйлы формалардығы мүлк курайды. Мәмлекет тутыныўшылардың хуқықы үстинлигин есапқа алып, экономикалық искерлик, исбилерменлик ҳәм мийнет етиў еркинлигин, барлық мүлк формаларының тең хуқықлылығын ҳәм хуқықый жақтан теңдей қорғалыўын кепиллестиреди», - деп белгиленген.

Соның менен бирге, Конституцияда жеке меншиктиң басқа мүлк формалары менен бир қатарда мәмлекет қорғаўында болыўы, мүлкдардың мүлкине өз қәлеўине көре ийелик етиўи, оннан пайдаланыўы ҳәм оны бийлик етиўи (Конституцияның 54-статьясы), жер, жер асты байлықлары, суў, өсимлик ҳәм ҳайўанат дүньясы ҳәмде басқа тәбийий запаслардың улыяма миллий байлық екенлиги (Конституцияның 55-статьясы) сыяклы статьялары хожалық хуқықына тиккелей дерек болып есапланады.

Буннан тысқары, хожалық хуқықының дереги болып Республикамыз Олий Мажлиси тәрәпинен қабыл етилген басқа ыызамлар, Президент пәрманлары, Министрлер кабинетиниң қарарлары ҳәмде тийисли ўәкилликке ийе болған уйымлар тәрәпинен қабыл етилген хуқықый хўжетлер де есапланады. Хожалық хуқықы дереги деп, хожалық субъектлери ортасында келип шығатуғын хожалық искерлигине тийисли қатнасықларды хуқықый тәртипке салыўшы ыызамшылық нормаларының жыйындысына айтылады.

Хожалық (исбилерменлик) ҳуқықы дереклериниң түрлери.

Хожалық ҳуқықы дереклериниң түрлери болып, Конституцияға муўапық қабыл етилген ызамаһар ҳәм белгиленген тәртипте шығарылған басқа ҳуқықы хужжетлер есапланады. Олар Өзбекстанның усы бүгинги экономикалық раўажланыўын белгилеўши тийкарғы факторлардан бири есапланады, Базарды дүзиў, базар экономикасы қатнасықларын раўажландырыў ҳәм оны ызама менен кепиллестириўге қаратылған, неге дегенде базар қатнасықлары ызамаһар менен кепиллестирилмес екен, өз-озинен белгили, товар ислеһ шығарыў да, хызмет көрсетиў де кеўилдегидей раўажланбайды., буның нәтийжесинде онның материаллық маһдар болыў да пасейеди, мүлқдарлар классы қәлиплеспейди. Бул өз нәўбетинде ғәрезсиз мәмлекетимиздиң экономикалық раўажланыўына тосқынлық кылады. Халықтың материаллық ҳәм турмыс пәраўанлығы тамийинленеўин қыйынластырады. Сол себепли, республикамызда базар экономикасы қатнасықларын барған сайын раўажландырып барыўға ҳәм оның раўажланыўын ызама менен кепиллестириўге айрықша итибар берилмекте. Әсиресе, Өзбекстан Республикасы Пуқаралық кодексиниң қабыл етилиўи, күшке кириўи бул барада әҳмийетли ўақыя болды.¹⁵

Бизге белгили, Пуқаралық кодексиниң меншиқ ҳуқықы, миннетлеме ҳуқықы, мүлқтиң бир шахс ийелигинен екынши шахс ийелигине өтиўине қаратылған шәртнамалар ҳаққындағы қағыйдалары тиккелей базарды дүзияге, оны товарлар ҳәм хызметлер менен толтырыўға, хожалық субъектиниң базар қатнасықларында еркин қатнасыўды тәмийинлеўге қаратылған.

Өзбекстан Республикасы Пуқаралық кодексиниң меншиқ ҳуқықы ҳәм басқа затлық ҳуқықлар, миннетлеме ҳуқықы бөлимлери тиккелей хожалық ҳуқықына тийисли болған қағыйдаларын өзинде жәмлестиреди. Мүлқтиң мүлқдар қолында болыўының тек өзи ғана базар экономикасы қатнасықларын толық қәлиплестирмейди, албетте.

Базар экономикасы қатнасықлары мүлқдарлардың ҳаһ мүлқтиң болыўы менен бирге, сол мүлқтиң көбейиә менен оларды алмаслаў менен, мүлқдарларға хызмет көрсетиў, базар инфраструктурасының қәлиплесиўи менен биргеликте раўаж табады. Әсиресе, Пуқаралық кодексиниң миннетлемелердиң айырым турлерин қураған шәртнамаларға тийисли қағыйдалары бул салада зәрүр әҳмийетке ийе болады. Соның ишинде, өним жеткерип бериў, аўыл-хожалығы өнимлерин сатып алыў–контрактация шәртнамалары республикамызда базар экономикасы қатнасықларының басқышпа-басқыш қәлиплесип барыўы менен бирге пүткиллей жаңа қатнасыққа айланады. Бул шәртнамаларды дүзиў ҳәм орынлаў бойынша жүзеге келетуғын мәмлекеттиң режели тапсырмалары, ҳәкимшилиқ бурықпазлық тийкарында товарларды бөлистириў сыяқлы шеклеўлер пүткиллей алып тасланады.

Мине усыған уқсас мүлқ ижарасы, лизинг, кесип алыў (пудрат), қурылыс кесип алыў, тасыў, кредит, есап-китап ҳәм соған уқсас хожалық субъектлери қатнасыўында дүзилетуғын шәртнамаларға тийисли қағыйдалар тиккелей хожалық ҳуқықына дерек болатуғын қағыйдалар болып есапланады.

¹⁵ Узбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Т. □Адолат□1996 — ж.

Хожалық хуқықының дереги болып, Өзбекстан Республикасының Ҳаўа кодекси¹⁶, Хожалық процессуал кодекси¹⁷ есапланади. Ҳаўа кодексинде аэропортлар, ҳаўа транспорты арқалы тасыў. кэархана, шөлкем, мекеме ҳәм пуқараларға бир мәртелик буйыртпа тийкарында шэртнамаға муўапық хызмет көрсетиўге тийисли қағыйдалар белгиленген. Хожалық процессуал кодекси болса тиккелей хожалық субъектлери ортасында ҳәм исбилеменлер қатнасыўындағы мүлкий тартысларды хожалық судлары тэрепинен шешиўде қолланылады.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси тэрепинен қабыл етилген бир қатар нызамлар хожалық хуқықының дереги есапланады. Бул нызамлардың көпшилиги базар қатнасықларын қәлиплестириўге хызмет етеди. Олардан бир топары мүлк пенен байланыслы қатнасықларға тийисли болып есапланады. Соның ишинде, базар экономикасы қатнасықларын нызамлы кепиллестириўге қаратылған «Мүлкшилик ҳаққында», «Мүлкти мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириў ҳаққында», «Ижара ҳаққында», «Исбилерменлик жумысы еркинлигиниң кепилликлери ҳаққында»¹⁸ ҳәм басқа соған уқсас бир қатар нызамлар қабыл етилген. Бул нызамлардың бир топары базар экономикасы шэраатында хожалық субъектлриниң хуқықый ҳалатына бағышланған. Буған мысал ретинде, Өзбекстан Республикасының «Жуўапкрштлтгтгт шекленген ҳәм қомсымша жуўапкршиликли жәмийетлер ҳаққында», «Банк ҳәм банклер жумысы ҳаққында», «Дийхан хожалығы ҳаққында», «Фермер хожалығы ҳаққында», «Биржа ҳәм биржалар жумысы ҳаққында» ҳәм басқа нызамларды көрсетип өтиў мүмкин.

Буннан тысқары, базар экономикасы қатнасықларын кепиллестириўге қаратылған «Товар базарларында монополистлик искерликти шеклеў ҳаққындағы», «Товар белгилери, товар келип шығыў орны ҳаққындағы», «Стандартластырыў ҳаққындағы», «Метерология ҳаққындағы», «Өним ҳәм хызметлерди сертификатластырыў ҳаққындағы», «Хожалық жүргизиўши субъектлер жумысының шэртнамалы-хуқықый базасы ҳаққындағы» нызамлары бул тараўда зэрүр әҳмийетке ийе болады.

Хожалық хуқықы дереклеринен түрлеринен бирин Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси тэрепинен қабыл етилген қарарлар қурайды. Буған мысал ретинде Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисиниң 1995 жыл 31-августындағы «Айырым кэрханалар ҳәм мал-мүлкти мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириўдиң

¹⁶ Узбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил 6 сон 247 — моддаси.

¹⁷ Узбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1993 йил 10 сон 371 — моддаси.

¹⁸ Халк сузи. 2001 й. 22 январ.

айырым айырым маселелери ҳаққында»ғы қарарын келтирип өтиўимиз мүмкин. Бул қарар менен меншиклестирилиўи мүмкин болмайтуғын мүлк объектлери санап көрсетиледи. Әсиресе, хожалық ҳуқықының жаңа шәраятларда базар экономикасы қатнасықлары менен бирге раўажланыўында Президентимиз тәрәпинен қабыл етилген Пәрманлар да зәрүр әҳмийетке ийе. Болып есапланады. Өзбекстан Республикасы Конституциясы 94-статьясында, Өзбекстан Республикасы Президенти Конституция ҳәм нызамларға тийкарланып, оларды орынлаў бойынша Республиканың пүткил аймағында мәжбүрий күшке ийе болған Пәрманлар, қарарлар ҳәм бийликлер шығарады, деп белгиленген. Буған мысал 1999 жыл 28 июньдеги «Финанс-хожалық искерлигин әмелге асырмай атырған ҳәм нызамшылықта белгиленген мүддетлерде өзлериниң устав фондларын қәлиплестирмеген кәрханаларды сапластырыў тәртибин әпиўайыластырыў шара-илажлары ҳаққында»ғы 1999 жыл 23 июльдеги «Кәрханалар банкротлығы ҳәм санация механизмин жетилистириў ҳаққында», 2000-жыл 2-август «Өзбекстан Республикасы Монополиядан шығарыў ҳәм бәсекини раўажландырыў бойынша мәмлекетлик комитетин дүзиў ҳаққында»ғы Пәрманларын көрсетип өтиў мүмкин.

Хожалық ҳуқықының дереклеринен және бири Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети шығаратуғын норматив ҳужжетлер болып есапланады. Өзбекстан Республикасы Конституциясының 98-статьясында белгилангениндей, Министрлер Кабинети ҳәрекеттеги нызамларға муўапық, Өзбекстан Республикасы аймағындағы барлық органлар, кәрханалар, мекемелер, шөлкемлер, лаўазымлы шахслар ҳәм пуқаралар тәрәпинен орынланыўи мәжбүрий болған қарарлар ҳәм бийликлер шығарады. Усы қарарларда хожалық ҳуқықы субъектлериниң ҳуқықы ҳалаты, олардың меншик ҳуқықы ҳәм базарды дәзиў, товар ислеп шығарыў ҳәм хызметлер көрсетиў менен байланысly жумысларын шөлкемлестириў, раўажландырыўдың шара-илажлары белгиленеди. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң қарарларына мысал ретинде төмендегилерди көрсетиў мүмкин:

2000-жыл 2-августтағы «Өзбекстан Республикасы монополиядан шығарыў ҳәм бәсекини раўажландырыў бойынша мәмлекетлик комитети жумысын шөлкемлестириў ҳаққында», 2000-жыл 14-августтағы «Социаллық әҳмийетли азық-аўқат товарларын импорт қылыў ҳәм сатыўды тәртипке салыў шара-илажлары ҳаққында», 2002-жыл 20-августтағы «Лицензиялаўды бийкар қылыў ҳәмде тутыныў товарларын алып келиў ҳәм оларды ишки базарда сатыўды жетилистириў шара-илажлары ҳаққында»ғы қарарлары.

Буннан тысқары, Өзбекстан Республикасы министрликлери ҳәм мәмлекетлик комитетлер өз ўәкилликлери шеңберинде қабыл еткен ҳуқықый ҳужжетлери де хожалық ҳуқықы дереги сыпатында көриледи. Әсиресе, жергиликли ҳәкимият ҳәм басқарыў органлары өз аймағы көлеминде күште болатуғын ҳуқықый ҳужжетлер де бул барада зәрүр әҳмийетке ийе болады.

Өзбекстан Республикасы Конституциясының 111-статьясында мүлкшиликтиң түрли формаларына тийкарланған кәрханалар, мекеме, шөлкемлер ортасындағы, сондай-ақ, исбилерменлер ортасындағы экономика тараўында ҳәм оны басқарыў процессинде жүзеге келетуғын хожалық тартысларын шешиў Жоқары хожалық суды ҳәм хожалық судлары тәрәпинен олардың ўәкилликлери шеңберинде әмелге асырылады деп көрсетилген. Хожалық судларында көрилген ислердиң туўры ҳәм анық шешилиўи бойынша суд практикасын улыўмаластырып, Жоқары хожалық суды Пленумында қарарлар қабыл етиледи. Бундай қарарлар хожалық ҳуқықы ушын дерек болмасада, нызамларды хожалық судлары тәрәпинен туўры қолланып, хожалық тартысларын тез ҳәм туўры шешиўде зәрүр қолланба ўазыйпасын өтейди.

Жоқарыдағылардан келип шыққан ҳалда, хожалық тараўында норматив ҳужжетлерди қабыл етиў ўәкиллиги берилген органлардың жүдә көплигине исеним пайда етиў мүмкин. Бул органлар хожалық тараўында ҳәзирги күнде қабыл етилип атырылған норматив ҳужжетлер белгили бир системаға ийе емес. Соның менен бирге, қабыл етилип атырылған норматив ҳужжетлерде тәкирарланыў, бирин екиншисине қарама-қарсы қағыйдалардыда ушыратыў мүмкин.

Бул болса, бир түрдеги хожалық қатнасықларын ҳуқықый тәртипке салыўда алжасыўлардың келип шығыўына себеп болады. Усы машқала шешими төмендегилерди талап етеди:

бириншиден, хожалық тараўындағы нызамшылықты белгили бир системаға келтириў нызамларды қолланыўда қолайлылық жаратады;

екиншиден, бул тараўда норматив ҳужжетлердиң өз-ара байланыслылығын, оларды қолланыўда тийкарғы нызам менен айрықша норматив ҳужжетлерди анық бир қыйлы екенлигин тәмийинлейди;

үшиншиден, төменги органлар тәрәпинен шығарылған норматив ҳужжетлерди жоқары турыўшы органлар тәрәпинен шығарылған норматив ҳужжетлерге муўапықлылығы тәмийинленеди;

төртиншиден, хожалық нызамшылығында улыўма бөлимнің ислеп шығылыўы хожалық нызамшылығы тийкарғы принциплерине тийкарланған ҳалда арнаўлы бөлим қағыйдалары ислеп шығылады. Нәтийжеде, тийкарғы ҳәм арнаўлы бөлимнің бир

пүтинлиги жаратылады, сондай-ақ, норматив хужжетлердің бийкарға көбейиўиниң алдын алады.

Жоқарыдағы белгиленген машқалалардың шешилиўи хожалық ыызамшылығын бирден-бир системаға келтирип, оны кодификациялаў арқалы өз шешимин табыўы мүмкин.

Бул кодекстин қандай аталыўи мәселеси тийкарғы машқала емес. Ол «Хожалық кодекси», «Коммерция кодекси», «Исбилерменлик кодекси» яки басқаша аталыўи мүмкин.

Хожалық ыызамшылығының кодификацияластырылыўи хожалық қатнасықларының хуқықый тәртипке салыныўында айрықша әҳмийетке ийе болады. Соның ишинде, бул хожалық қатнасықлары субъектлерине ыызамлардан пайдаланыўларында қолайлық жаратады. Соның менен бирге, хожалық судлары хожалық жүргизиўши субъектлр ортасындағы хожалық тартысларын шешиўлериндеде, ыызамлардыда бир бағдарда қолланылыўына ерисиледи.

3-тема. ХОЖАЛЫҚ (ИСБИЛЕРМЕНЛИК) ХУҚЫҚЫЙ ҚАТНАСЫҚЛАР.

Хожалық (исбилерменлик) хуқықый қатнасықлар түсиниги, белгилери ҳәм қурам бөлеклери.

Бизге белгили, жәмийетлик қатнасықлардың хуқық нормалары менен тәртипке салынатугын бөлеги хуқықый қатнасықларды қурайды. Өз нәўбетинде хуқықый қатнасық оз-ара субъектив хуқық ҳәм миннетлемелер менен байланыслы болған шахслар ортасындағы хуқық нормалары ҳәм белгили бир юридикалық фактлер тийкарындағы байланыс есапланады.

Хожалық хуқықый қатнасықлар дегенде, хожалық (исбилерменлик) искерлигин әмелге асырыў процессинде жүзеге келетуғын, коммерциялық ҳәмде коммерциялық емес түрдеги хожалық искерлигин мәмлекет тәрәпинен тәртипке салыў барысында хожалық жүргизиўши субъектлер қатнасыўында жүзеге келетуғын ҳәм хожалық хуқықый нормалары менен тәртипке салып турылатугын қатнасықлар түсиниледи. Хожалық хуқықый қатнасықлар бириншиден, жәмийетлик түрдеги қатнасық, екиншиден, бундай қатнасықлар хожалық жүргизиўши субъектлердің өз-ара хуқықлар ҳәм юридикалық миннетлемелер қуралындағы байланыслары, үшіншиден, бундай қатнасықлар еркин болса, төртиншиден, хожалық хуқықый нормаларында

мәмлекет ерки хәм мәплери сәўлеленгенлиги ушын мәмлекет олардың орынланыўын бақлап турады хәм қорғайды.

Хожалық хуқықый қатнасықлар қатнасыўшылары көпшилик жағдайларда өзлерине тийисли мүлке ийелик етиў, пайдаланыў, бийлик етиўде белгили бир ғәрезсизликке ийе болып, бир-бирине салыстырғанда тең хуқықлы шахслар есапланады. Буннан тысқары, хожалық хуқықый қатнасықларда қатнасыўшы шахслардың хуқықлары бузылған жағдайда, бул хуқықлар әдетте судқа арза ямаса даўа арзасын бериў жолы менен қорғалады.

Хәр бир хуқық тараўының хуқықый қатнасықлары өзине тән субъектине, объектине хәм қатнасық мазмунын белгилеўши субъектив хуқық хәм миннетлемелерине ийе. Гәп хожалық хуқықы ҳақкында кетер екен, экономикалык айланыс қатнасыўшыларының өз-ара хуқықый байланыслылығының мазмунын анық белгилеў махсетинде керекли дәрежеде хожалық хуқықый қатнасықлардың бәрше жоқарыдағы зәрүр қатламларын (категорияларын) терең үйрениў пән алдында турған әҳмийетли ўазыйпалардан саналады¹⁹. Ҳахыйқаттанда, хожалық хуқықый қатнасықлар формасы жағынан хәр түрли болғанлығы ушын да, оның түсиниги хәм пайда болыўы ҳаққындағы пикирлер әдебиятларда хәр қыйлы.

Хожалық хуқықы кәрхана хәм фирмалар ортасында пайда болатуғын хожалық искерлигин тәртипке салыў хәм әмелге асырыўда, олардың бөлимлери ортасында пайда болатуғын қатнасықларды тартипке салады. Бул қатнасықлар хожалық қатнасықлары болып, ислеп шығарыў хәм қайта ислеп шығарыў пайытында пайда болады, бирақ ислеп шығарыў пайыттында тек хожалық емес, ал соның менен бир қатарда мийнет қатнасықлары яки пуқаралардың барған сайын асып баратырған материяллық зәрүрлигин қандырыўға қаратылған басқа қатнасықлар да пайда болады. Соныда айтып өтиў керек, хожалық хуқықының предметин ислеп шығарыў қатнасықларының ҳәммеси емес, ал тек бир бөлеги ол да болса, хожалық қатнасықлары қурайды.

Республикамызда әмелге асырылып атырылған хожалық искерлиги түрли мүлкшиликке тийкарланған субъектлер ортасында жүзеге келмекте. Бул салада жүзеге келетуғын хожалық қатнасықлары өз ишине тек мүлкий яки жеке қатнасықларды емес, ал кәрхана хәм шөлкемлерди, олардың бөлимшелери искерлигин шөлкемлестириў, басқарыў сыяқлы әҳмийетли тәреплерин де қамрап алады. Бул болса, хожалық искерлигин әмелге асырыўда жүзеге келетуғын горизонтал хожалық

¹⁹ Батафсил каранг: Мартемьянов В.С. Хозяйственное право. Том 1. Обшие положения. Курс лекций-М.: Издательство БЕК, 1994. — 34 — б.

қатнасықтары менен бирге оны басқарыуда жүзеге келетуғын вертикал хожалық қатнасықтарына да тийисли болады. Хожалық хуқықый қатнасықлар элементлери сол қатнасық субъектлери, объектлери хэм оның мазмунынан ибарат болады.

Хожалық хуқықый қатнасықлардың субъектлери болып, мине усы қатнасықларда қатнасыўшы шахслар есапланады. Булар юридикалық шахс хуқықына ийе болған кәрхана хэм шөлкемлер, сондай-ақ, олардың бөлимшелери есапланады.

Егер, биз хожалық хуқықый қатнасықлардың субъектлери ҳаққындағы алымлардың әдебиятларда берилег пикирлерине итибар беретуғын болсақ, бул барада В.В.Лаптевтиң көз-қараслары бир қанша дыққатты өзине тартады. Оның пикиринше, хожалық искерлиги қатнасыўшылары кәрханалар, шөлкемлер, ислеп шығарыў бирлеспелери хэм басқа хожалық органлары есапланады. Олар бир ўақыттың өзинде хожалық хуқықының субъектлери хэм хожалық қатнасықларының қатнасыўшылары болып та есапланады²⁰. Профессор В.В.Лаптев 80-жыллардағы экономикалық шэраяттан келип шығып мине усы пикирди айтқан. Хэзир болса, базар қатнасықлары хожалық хуқықый қатнасықларды да хэм оның қатнасыўшылары-субъектлериниң қурамын жүдэ өзгерттирип жиберди. Соған муўапық, хожалық хуқықый қатнасықлардың субъектлери қатарына барлық түрдеги кәрханалар, соның ишинде, пуқаралардың жеке мүлкине тийкарланған (жэмэат, семья) кәрханалар, ислеп шығарыў кооперативлери, акционерлик жэмийетлери, жуўапкершилиги шекленген жэмийет, басқа хожалық жэмийетлери яки ширкетлери, сондай-ақ, дийхан хожалықлары, фермер хожалықлары хэм басқалар киреди. Хожалық хуқықый қатнасықлардың субъектлери тек усылар менен шекленип қалмай, базар қатнасықлары күннен күнге раўажланып, жетилисип барар екен, бул процесс исбилерменлердиң басқа түрдеги топарларының жүзеге келиўине хэм олардың пуқаралық айланысына жэнеде көбирек тартылыўына алып келеди. Хожалық қатнасықларының жэне бир әҳмийетли субъекти бар, ол да болса юридикалық шахс дүзбестен исбилерменлик искерлиги менен шуғылланыўшы физикалық шахслар есапланады.

Физикалық шахслардың исбилерменлик искерлигиниң хуқықый тийкарлары Өзбекстан Республикасының «Исбилерменлик жумысы еркинлигиниң кепилликлери ҳаққында»ғы 2000-жыл 25-майда қабыл етилген нызамда¹⁶ өз көринисин тапқан¹⁷.

²⁰ Лаптев В.В. Экономика и право. М., 1981 й.

¹⁶ Халк сузи, 200 йил, 15 июнь.

¹⁷ Хожалық хуқықының субъекти сыпатында юридикалық шахс дүзбестен исбилерменлик жумысы менен шуғылланатуғын физикалық шахслардың хуқықый статусы ҳаққында кейинги параграфларда толық баян етилед.

Хожалық хуқықый қатнасықлардың субъектлери болыўлары ушын исбилермен-пуқаралар хуқық хәм ҳәрекет уқыплылығына ийе болыўы тийис.

Исбилермен-пуқаралардың хуқық уқыплылығы олардың туўылыўы менен пайда болады хәм қайтыс болыўы менен бийкар болады. Олардың толық ҳәрекет уқыплылығы 18 жасқа жетиўи менен басланады., бирақ айырым жағдайларда исбилермен сыпатында дизимнен өткерилген 16 жасқа толған ержетпеген шахс нызамда көрсетилген тийкарларда толық ҳәрекет уқыплылығына ийе деп есапланыўы мүмкин. (ПК-ниң 28-статьясы).

Хожалық хуқықый қатнасықлардың субъекти болған кәрхана-шөлкемлер хәм басқа юридикалық шахслардың хуқық хәм ҳәрекет уқыплылығы олар мәмлекет дизиминен өткерилгеннен баслап жүзеге келеди.

Хожалық хуқықый қатнасықлар объекти деп - хожалық хуқықый қатнасықта қатнасықта қатнасыўшы шахслардың субъектив хуқықлары хәм миннетлемелери неге қаратылған болса соған айтылады.

Хожалық хуқықый қатнасықлардың объекти, *бириншиден*, затлар,. Пул хәм қымбат баҳалы қағазлар, басқа мал-мүклер, *екиншиден*, субъекттиң ислеўи шәрт болған ҳәрекетлери, *ушиншиден*, хуқық субъектениң искерлиги, *төртиншиден*, хожалық искерлигинде пайдаланылатуғын мүлкий емес затлар (фирма аты, товар белгиси, коммерция сыры хәм басқалар) есапланады.

Хожалық хуқықы менен тәртипке салынуатуғын **затлық** қатнасықлар ислеп шығарыў, товар алмаслаў, белистириў хәм тутыныў, менен тиккелей байланыслы болып есапланады. Ислеп шығарыў менен байланыслы болмаған, жеке итияжларды қанаатландырыўға хызмет қылатуғын затлар хожалық хуқықый затлық қатнасықлардың объекти бола алмайды.

Хәрекетлер дегенде, мысал ушын пуқара хәм шөлкемлерге көрсетилетуғын хызметлерди түсиниў мүмкин. Бундай хызметлер хожалық хуқықы менен тәртипке салынуатуғын хуқықый қатнасықлардың объекти есапланады. Талап қылыў хуқықына ий болған пуқара яки шөлкемлердиң талаплары мойнына миннетлеме алған шахслардың ис-ҳәрекетлери менен қанаатландырылады. Мәселен, өним жеткерип бериў шәртнамасы бойынша өним жеткерип бериў менен байланыслы ис-ҳәрекеттиң әмелге асырылыўы хәм басқалар.

Хожалық хуқықый қатнасықлардың объекти сыпатында **субъекттиң абсолют искерлиги айрықша орын тутады**. Усы қатнасықлар объектін сондай түсиниўимиз керек, хожалық субъектлери өз хожалық искерлигин нызамға муўапық жүритеди хәм

басқа барлық шахслар оның хожалық искерлигин жүргизиўине тосқынлық етиўи қадаған етиледі.

Хожалық хуқықый қатнасықлар объектлериниң және бири хожалық искерлигинде пайдаланылатуғын **мүлкий емес затлар** яғный фирма, товар белгиси, коммерция сыры, хәм басқалар есапланады. Бундай затлардан субъектлердиң ерки-ықтарынан тысқары хеш бир шахс пайдаланыўға, товар ислеп шығарылатуғын атты өзгерттириўге, коммерция сыры ҳаққында мағлыўмат алыўға ҳақылы емес.

Хожалық хуқықый қатнасықлардың **мазмунын** қатнасықта қатнасыўшылардың субъектив хуқықлары хәм миннетлери қурайды. Субъектив хуқық дегенде белгили бир хуқықый қатнасықта қатнасыўшы шахсқа тийисли болған хуқық түсиниледи. Субъектив хуқық объектив хуқық нормалары яғный мәмлекет тәрөпинен орнатылған тәртип-қағыйдалар тийкарында жүзеге келеди хәм оларға муўапық рәўиште әмелге асырылады.

Субъектив хуқық шахсқа өз қәлеўин еркин әмелге асырыў имканиятын бөреді. Мәселен, пуқара жеке мүлк тийкарында заттан пайдаланыўға яки оны нызам хўжетлерине қайшы болмаған ҳалда өз ықтыярынша бийлик етиўге ҳақылы болады. Буннан тысқары, субъектив хуқық шахстың басқалардан өз хуқықларының бузылмаслығын талап қылыў имканиятын нәзерде тутады. Мәселен, мүлк ийесиниң субъектив хуқық бир тәрөптен өз мүлкин ийелеў, пайдаланыў хәм бийлик етиў менен байланыслы хуқықларды нәзерде тутса, екинши тәрөптен, ол субъектив хуқық ийеси сыпатында өз хуқықларының бузылмаслығын хәр кимнен талап қыла алады. Хожалық хуқықый қатнасықлардың мазмунын хуқықлар менен бир қатарда миннетлемелер де қурайды.

Миннетлеме-пуқаралық-хуқықый қатнасық болып, оған тийкар бир шахс (қарыздар) басқа шахс (кредитор) пайдасына белгили бир хәрөкетти әмелге асырыўға, соның ишинде: мал-мүлкти тапсырыў, жумысты орынлаў, хызметлер көрсетиў, пул төлеў хәм басқа хәрөкетлерди ислеў яки белгили бир хәрөкеттен өзін сақлаўға мәжбүр болады, кредитор болса, қарыздардан өзиниң миннетлемелерин орынлаўды талап қылыў хуқықына ийе болады. Бир шахста субъектив хуқықтың болыўы, басқа бирөүде бул хуқыққа жараса әлбетте миннетлеме болыўын талап етеди хәм керисинше, хәр қандай миннетлеме оны орынлаўды талап қылыўға ҳақылы болған шахстың пайда болыўын билдиреди. Соның ишинде, мүлк ийеси өзине қараслы мал-мүлктен пайдаланыў хуқықына ийе болыў менен бир қатарда ол басқа хәр қандай шахслардан бул хуқықлардан пайдаланыўда қарсылық қылмаслығын талап ете алады.

Хожалық хуқықый қатнасықлардың тийкары есабында-**юримикалық фактлер** үлкен роль ойнайды. Юримикалық фактлер деп, пухаралық хуқықы хәм иннетлемелердин жүзеге келиўи, өзгериўи хәм бийкар болыўына қаратылған хәрекетлер түсиниледи. Солай екен, басқа хуқық нормалары сыяқлы хожалық хуқықы нормалары да өз-өзинен хожалық хуқықый қатнасықларды жүзеге келтирмейди. Хожалық хуқықый қатнасықлардың жүзеге келиўи, өзгериўи яки бийкар болыўы белгили бир ҳалатлар менен белгиленеди.

Өзбекстан Республикасы Пуқаралық кодексиниң 8-статьясында пуқаралық хуқық хәм миннетлердин жүзеге келиў тийкарлары өз көринисин тапқан болып, булар тиккелей хожалық хуқықы хәм миннетлемелериниң жүзеге келиў тийкары да есапланады. Пуқаралық кодексинде көрсетилгениндей, пуқаралық хуқықы хәм миннетлери нызам хұжжетлеринде нәзерде тутылған тийкарлардан, сондай-ақ, пуқаралар хәм юримикалық шахслардың, егерде нызам хұжжетлеринде нәзерде тутылған болмасада, лекин пуқаралық нызам хұжжетлериниң улыўмалық негизлери хәм мазмунына көре пуқаралық хуқықы хәм миннетлерин келтирип шығаратуғын хәрекетлерден жүзеге келеди.

Хожалық хуқықый қатнасықлар жүзеге келиўи ушын хуқықый нормаларда туўрыдан-туўры нәзерде тутылған, сондай-ақ, хуқықый нормаларда нәзерде тутылмаған болса да, лекин хожалық нызам хұжжетлериниң улыўма тийкарлары хәм мазмунына муўапық келетуғын белгили бир фактлер бар болыўы лазым. Хожалық хуқықый қатнасықларды жүзеге келтиретуғын, өзгерттиретуғын хәм бийкар қылатуғын тийкарлар сыпатында көрилген юримикалық фактлер төрт топарға: **хәкимшилик хұжжетлер, юримикалық ис-хәрекетлер, хәдийселер хәм басқа хәрекетлерге** бөлиниўи мүмкин.

Хәкимшилик хұжжет-хожалық хуқықый қатнасықларды белгилеў, өзгерттириў яки бийкар қылыў ҳаққында мәмлекеттиң басқарыў органлары тәрәпинен шығарылатуғын хуқықый хұжжетлер болып есапланады.¹⁸ Буған мысал етип, мәмлекет ийелигиндеги кәрханаларды жеке меншикке айландырыўда кимзят саўдасы арқалы утып шыққан шахсқа сол мүлкке ийелик хуқықын беретуғын мәмлекет дәлалатнамасы (ордер) яки айырым искерлик пенен шуғылланыўға руқсат бериў ҳаққындағы лицензияны да мәжбүрий хұжжетлер қатарына киритиўимиз мүмкин.

Юримикалық ис-хәрекетлер дегенде белгили бир хуқықый ақыбетти туўдырыўға қаратылған ис-хәрекетлер түсиниледи яки ақыбетлери нызам хұжжетлеринде нәзерде

¹⁸ Зокиров И.Б. Узбекистон Республикасининг Фукаролик хукуки. 1 — кисм, Тошкент, □Адолат□ 1996 — жыл, 31 — бет.

тутылған белгили бир ис-хәрекетлер де юридикалық мазмундағы ис-хәрекетлер есапланады.

Хәдийселер деп хожалық хуқықый қатнасық субъектлериниң ерклеринен тысқары жүз беретуғын фактлерге айтылады. Хәдийселер тек нызамда нәзерде тутылған жағдайларда ғана хуқық хәм миннетлемелерди жүзеге келтиреди. Мәселен, тәбийғый апат жүз берип, жанғын болған жағдайда, қамсызландырыў органы жәбир көрген шахс зыян қамсызландырыў ҳаққындағы хуқықый қағыйдаларға муўапық төлеўге мәжбүр болады.

Хәрекетлер деп, хожалық хуқықый қатнасықларында қатнасыўшы шахслардың ерки бойынша жүзеге келетуғын юридикалық фактлерге айтылады. Бул тәриздеги фактлер өз нәўбетинде еки топарға, **бириншиси, хуқық жол қойған, екиншиси, хуқық жол қоймайтуғын** хәрекетлерге бөлинеди. Хуқық жол қойған хәрекетлер топарына дүзилиўи нызам менен қадаған етилмеген питимлер дүзилиўин мысал етип келтириўимиз. мүмкин. Питимлер шөлкем хәм пуқаралардың хожалық хуқықларын яки миннетлерин белгилеў, өзгерттириў яки бийкар етиўге қаратылған хәрекетлер болып, белгили бир ақыбетлерди туўдырыўға қаратылады.

Хуқық жол қоймайтуғын хәрекетлер нызам менен қадаған етилген хәрекетлер болып, булар еки көринисте **бириншиси**, басқа субъектлерге зыян жеткериўде, **екиншиси**, мүлкти тийкарсыз алыў яки тийкарсыз тежеў менен байланыслы болған хәрекетлерде белгили болады.

Хожалық (исбилерменлик) искерлигин әмелге асырыў процессинде жүзеге келиўши хуқықый қатнасықлардың түрлери хәмде классификациясы хәм олардың жүзеге келиў тийкарлары.

Хожалық хуқықый қатнасықларды базар экономикасы шәраятындағы мазмуны, объектине қарап, бир неше түрлерге ажыратыў мүмкин. Соның ишинде:

- абсолют затлық хуқықый қатнасықлар;
- абсолют салыстырмалы затлық хуқықый қатнасықлар (хожалық жүргизиў, оператив басқарыў);
- өз хожалық искерлигин жүргизиў бойынша абсолют хуқықый қатнасықлар;
- мүлкий емес хуқықый қатнасықлар;
- салыстырмалы хуқықый қатнасықлар;

Абсолют затлық хуқықый қатнасықлардың объекти зат есапланып, бул түрдеги қатнасықлар ушын характерли белги соннан ибарат, субъект нызам жол қойған

тийкарларда өзиниң мүлкке болған ҳуқықын яғный ийелик, пайдаланыў ҳәм бийлик етиў бойынша характерди белгилеўши ҳәрекетти әмелге асырады.¹⁹

Хожалық ҳуқықы менен тәртипке салынатуғын затлық қатнасықлар ислеп шығарыў, товар алмаслаў, бөлистириў ҳәм ислеп шығарыў-тутыныў менен тығыз байланыслы олып есапланады. Ислеп шығарыўдан тысқарыдағы, жеке итиаяларды қанаатландырыўға хызмет қылатуғын предметлер хожалық ҳуқықый затлық қатнасықлар объекти бола алмайды. Мәселен, саўда шөлкемлери тәрәпинен халыққа сатыў ушын алынған товарлар меншик ҳуқықы объекти болып есапланады. Бундай түрдеги мал-мүлк пуқара ийелигине өтиўи менен пуқаралық ҳуқықы қағыйдалары менен тәртипке салынатуғын пуқара мал-мүлки объектине айланады.

Абсолют-салыстырмалы затлық ҳуқықый қатнасықлар топарына хожалық жүргизиў ҳәм оператив басқарыўды киритиўимиз мүмкин. Буннан тысқары, өмирлик мийрас қылып қалдырылатуғын мүлк, хожалық искерлигин жүргизиў ушын ижара ҳәм басқа тәртипте мүлкке ийе болыў қатнасықларын киритиў мүмкин. Бундай мүлкдарлар қатнасығы абсолют-салыстырмалы болып есапланады. Себеби, бул қатнасықлар субъектлери өзлериниң мүлкий ҳуқықларын өзгелердиң еркисиз әмелге асыра алмайды, олар мүлк ийеси менен салыстырмалы ҳуқықый қатнасықта болып, усы мүлклерди ийелейди, пайдаланады ҳәм бийлик етеди.

Өз хожалық искерлигин жүритиўдеги абсолют ҳуқықый қатнасықлар субъект өз искерлигин еркин жүргизиўде жүзеге келип, усы искерлик қатнасықлары объекти сыпатында майданға шығады. Бунда хожалық жүргизиўди нызам ҳужжетлеринде нәзерде тутылған тәртипте әмелге асыратуғын шахс ушын мәжбүр шахс болмайды. Басқа барлық шахслар хожалық (исбилерменлик) искерлигин әмелге асырып атырған субъект искерлигине тосқынлық қылмаслықлары лазым болады. Буған мысал қылып, өз хожалық искерлигин жүргизип атырған хожалық жүргизиўши субъект тәрәпинен шығарылып атырылған өнимниң баҳасын белгилеўи, қымбатлылығын қалиплестириўи белгиленген норматив ҳужжетлерге муўапық санитария, гигиена, экологиялық, өртке қарсы талаплар бойынша ҳәм басқа искерликлерди әмелге асырыўда жүзеге келетуғын абсолют ҳуқықый қатнасықларды келтириў мүмкин. Егерде, хожалық жүргизиўши субъект белгиленген тәртипке қарсы ис қылса, ўәкилликли мәмлекет органы жол қойылған ҳуқықбузарлықларды сапластырыў менен байланыслы ис-ҳәрекетти әмелге

¹⁹ Тадбиркорлик ҳукуки: (Умумий кисм): Дарслик (Тахририят хайъати: Х.Рахмонкулов, Ш.Рузиназаров, М.Ниёзов ва бошк.; Масъул мухаррир: Ш.Рузиназаров. – Т.: Ёнсаудтинформ 2002.,47 – бет., Мартемьянов В.С. Хозяйственное право. Том 1. Общие положения. Курс лекций – М.: Издательство БЕК, 1994. – 40 – бет.

асырыуы, соның ишінде, зыянларды өндириуі талап қылуы мүмкін. Бундай жағдайда жүзеге келетуғын қатнасықтар әлбетте салыстырмалы характерде болады.

Мүлкий емес хуқықый қатнасықлар хожалық жүргизиуіи субъектлер өз искрлигинде пайдаланатуғын материаллық емес затлар, соның ишінде, фирма аты, товар белгиси, хызмет көрсетиу белгиси, товар ислеп шығарылған орын аты, коммерция сырынан пайдаланыуда, сондай-ақ, ишендик абыройын қорғау сыяқлы процесслерде жүзеге келетуғын қатнасықтар есапланады. Мине усылар сыяқлы мүлкий емес хуқықларды әмелге асыру процессинде жүзеге келетуғын хуқықый қатнасықлар абсалют болып есапланады, себеби, бундай затларға хожалық жүргизиуіи субъекттиң абсалют хуқықы нызам менен тән алынған хәм усы сыяқлы абсалют хуқық объекти болған интеллектуал искерлик нәтийжелери хәм өзине тән куралларынан үшінши шахслар хуқық ийсиниң разылығы менен ғана пайдаланыулары мүмкін.

Салыстырмалы хуқықый қатнасықлар алды менен, миннетлемеді өз көринисине ийе болып, бунда еки яки оннан артық шахслар өз-ара хуқық хәм миннетлемі ийелери болады. Бул орында биз кредитор хәм қарыздар ортасындағы миннетлемеді салыстырмалы қатнасықларды көремиз, бирақ бәрқулла салыстырмалы хуқықый қатнасықлар миннетлемі хуқықый қатнасықлар формасында болмаслығы мүмкін. Мәселен, бир неше шахслар қатнасыуындағы биргеликте хожалық искерлигин жүритиу хәққындағы келисим, ширкатке бирлесиу, шет ел инвесторы менен қоспа кәрхана дүзиу хәм капиталды сарыплау хәққындағы питимлерде кредитор хәм қарыздар қатнаспауы мүмкін яки қатнысыушыларды миннетлемі хуқықый қатнасықларға кирискен деп айтыуымыз қыйын. Бул жерде биз шахслардың өз-ара күш хәм қаржыларын сарыплау тийкарында улыума хожалық жүргизиу мақсетинде бирлесиу қатнасықларын көриуимиз мүмкін. Соның ушын салыстырмалы хожалық хуқықый қатнасықлар тек миннетлемі хуқықый қатнасықлары емес, ал оннан да кеңирек қатнасықларды өз ишине қамрап алады. Шәртнамаға тийкарланған барлық қатнасықлар салыстырмалы хуқықлар топарына киреди.

Пуқаралық хуқықый қатнасықлар хожалық хуқықый, исбилерменлик хуқықый қатнасықларынан бир қанша кеңирек есапланады. Хожалық хуқықы хәм исбилерменлик хуқықы тәртипке салатуғын мүлкий хәм мүлкий емес қатнасықлар шеңбери пуқаралық хуқықы тәртипке салатуғын мүлкий хәм мүлкий емес қатнасықлар шеңбери ишінде турады.

4-тема. ХОЖАЛЫҚ (ИСБИЛЕРМЕНЛИК) ХУҚЫҚЫНЫҢ СУБЪЕКТЛЕРИ.

Хожалық (исбилерменлик) ҳуқықы субъектлери түсиниги, белгилери ҳам классификациясы.

Хожалық (исбилерменлик) ҳуқықының субъектлери-бул хожалық (исбилерменлик) искерлигин әмелге асырыўға ўәкилликли болған шахслар болып есапланады. Хожалық (исбилерменлик) искерлиги субъектлери түсиниги ҳам статусын анықлаў ушын «ҳуқық субъекти» ҳам «пуқаралық ҳуқықы субъекти» түсиниклериниң мазмунын терең аңлап алыў لازым болады. Ҳуқық субъекти кең ҳуқықый категория есапланып, оның қурамына ҳәрекеттеги нызам ҳужжетлерине муўапық ҳуқық ҳам миннетлемелерге ийе болған жәмийетлик қатнасықлардың барлық қатнасыўшылары киреди. Өз нәўбетинде ҳәр бир ҳуқық тармағының өз субъектлери (мәмлекет ҳуқықында сайлаўшылар ҳам сайланыўшылар, мийнет ҳуқықында жумыс бериўши ҳам хызметкер, финанс ҳуқықында салық төлеўши ҳам салық органы , жынаят процессуал ҳуқықында-сорастырыўшы, тергеўши, гүмандар, айыпланыўшы. судланыўшы, судланыўшы қамаққа алынған ҳам т.б.) болғанындай, хожалық ҳуқықының да өз субъектлери бар.

Пуқаралық ҳуқықының барлық субъектлери пуқаралық ҳуқықы пәнинде бирден-бир «шахслар» деген улыўмалық ат пенен аңлатылады.²¹ «Шахслар» да өз нәўбетинде үш топарға бөлинеди: **бириншиси**, пуқаралар, (физикалық шахслар) болып, ол өз ишине Өзбекстан Республикасы пуқаралары. Басқа мәмлекетлердиң пуқаралары, сондай-ақ, пуқаралығы болмаған шахсларды алады, **екиншиси**, юридикалық шахслар болып, ол өз ишине пайда алыўды өз жумысының тийкарғы мақсети қылып алған коммерциялық шөлкем яки пайда алыўды мине усындай мақсет етип алмаған шөлкем (коммерциялық емес шөлкем)лерди алады ҳам бундай шөлкемлер Өзбекстан Республикасы, шет ел яки аралас (қоспа) кәрханалар формасында болыўы мүмкин, **үшиншиси**, мәмлекет болып, ол айрықша субъект сыпатында тиккелей өз атынан, сондай-ақ, оның атынан ҳәкимшилик аймақлық дүзилмелер яки мәмлекет органлары қатнасыўлары мүмкин.

Физикалық ҳам юридикалық шахслар пуқаралық ҳуқықый қатнасықларда исбилермен сыпатында, сондай-ақ, бундай сатусқа ийе болмастан да қатнасыўы мүмкин. Соның ушын пуқаралық ҳуқықы субъектлери бир ўақыттың өзинде ҳам хожалық ҳуқықы, ҳам исбилерменлик ҳуқықы субъектлери есапланыўы мүмкин, бирақ

²¹ Өзбекстан Республикасының Пуқаралық кодекси 2-бөлими де «шахслар» деп жүритиледи ҳам ол өз ишине пуқаралар (физикалық шахслар), юридикалық шахслар ҳам мәмлекетти пуқаралық ҳуқықый қатнасық қатнасыўшысы сыпатында бекемлейди.

хожалық хәм исбилерменлик хуқықы субъектлери бир-биринен парықланады. Парқы сонда, исбилерменлик хуқықый қатнасықларда субъект хәрдайым тәуекел етип, өз жууапкершилигин мойнына алып, пайда алыуды мақсет қылған халда жұмыс алып барады, хожалық хуқықы субъектлери болса, хожалық жүргизиў. хожалықты басқарыў менен байланыслы хәм экономиканың мәмлекет басқарыўы тараўындағы қатнасықларын тәртипке салады.

Хожалық искерлигиниң кең тараўлары хәзирги ўақытта исбилерменлик искерлигине айландырылыўы менен түрли мүлк формаларына ийе болған кәрханалар хожалық қатнасықларының қатнасыўшылары болып қалмай, жеке исбилерменлер де болыўы мүмкин. Себеби, хуқықый қатнасықлардың субъектлери қурамын сол қатнасықлардың характери белгилейди. Хәзирги шәраятта болса, усы қатнасықлардың тийкарғы характери-пайда алыў мақсетинде хожалық искерлигин әмелге асырыўдан ибарат.

Жоқарыдағылардан келип шығып, хожалық хуқықының субъектине төмендегише сыпатлама бериў мүмкин: Хожалық хуқықының субъекти-бул хожалық (исбилерменлик) искерлигин әмелге асырыўшы, өзиниң мүлкине, хожалық хуқық хәм миннетлемелрине ийе болған, өз искерлиги бойынша ғәрезсиз даўагер хәм жууапкер бола алатуғын хәм өзиниң хуқықларын қорғаў ушын судқа мүрәжәт қыла алатуғын (юримдикалық шахс статусын алған) түрли мүлк формаларына тийисли кәрханалар хәм олардың дүзилмелери хәмде жеке исбилермен статусына ийе болған пуқаралар есапланады.

Хожалық хуқықының субъектлери түсинигинен бундай хуқықтың өзине тән белгилерин ажыратып көрсетиў мүмкин.

Хожалық хуқықы субъектиниң ең тийкарғы белгиси-бул оның өз мал-мүлкине ийе болыўы болып есапланады. Өз мал-мүлкине ийе болыўдың хуқықый формасы-меншик хуқықы болып есапланады.

Айырым хожалық жүргизиўши субъектлер (мәселен, унитар кәрханалар, мәмлекет кәрханалары) өз мал-мүлкин ийе болмастан затлық хуқық тийкарында (хожалық жүргизиў, оператив басқарыў хуқықы) өзине бириктирип қойылған мал-мүлкке ийе болыўлары мүмкин.

Меншик хуқықы оның ийесине исбилерменлик искерлиги менен шуғылланыў, сондай-ақ, дүзилген кәрханаға басшылық етиў, олардың жұмысын әмелге асырыў шәртлерин анықлаў имканиятын береді.

Мүлкдар болыў, мүлкдардың сол мүлкке қарата хуқықлары формасына да көп тәрептен байланыслы. Соның ишинде, хожалық жүргизиў хуқықы, оператив басқарыў,

ижара ҳуқықы, ишки хожалық жүритиўге ийелик ҳуқықы пайда болмастан турып, хожалық ҳуқықы субъектиниң жүзеге келиўи ҳәм раўажланыўы қыйын. Шах мүлкий база болған жағдайда ғана субъект дүзиўге умтылып, экономикалық мәндарлыққа ерисиўге ҳәрекет қылады ҳәм раўажланады.

Пайда көриў мақсетинде, тәўекел етип товар ислеп шығарыў, (жумысты орынлаў, хызмет көрсетиў) менен шуғылланыў қәнийгелескен искерликке айланған жағдайда ғана бундай искерликтің қатнасыўшыларын исбилерменлер деп есаплаў мүмкин. Егер, пуқара бундай ҳәрекетлерди айрықша ҳалларда ғана (ўақты-ўақты менен) пайда көриўди өз алдына мақсет етип қоймай әмелге асырған жағдайда, мәселен, өзіндеги артықша аўыл-хожалығы өнимлерин яки керексиз болған басқа затларды сатыўы, яки жумысларды орынлап бериў ушын шәртлесип ҳәм ол орынлағанлығы ушын ҳақы алынатуғын болса, бундай искерликти исбилерменлик жумысы деп болмайды. Себеби, усы сыяқлы қатнасықлар пуқаралық ҳуқықы нормалары менен тәртипке салынады. Сондай-ақ, банк мекемелерине процент алыў мақсетинде қаржы қойған пуқаралар қымбат баҳалы қағазлар сатып алған шахслар да исбилерменлер есапланбайды.

Өзбекстан Республикасының 2000-жыл 21-майда қабыл етилген «Исбилерменлик жумысы еркинлигиниң кепилликтери ҳаққындағы» Нызамның 4-статьясына муўапық, исбилерменлик жумысы субъектлери белгиленген тәртипте мәмлекет дизиминен өткен ҳәмде исбилерменлик жумысын әмелге асырып атырған юридикалық ҳәм физикалық шахслар болып есапланады.

Мәмлекет ҳәкимияты ҳәм басқарыў органлары (нызам ҳужжетлеринде нәзерде тутылған жағдайлар буннан тысқары), олардың лаўазымлы шахслары, сондай-ақ, исбилерменлик жумысы менен шуғылланыўы нызам ҳужжетлеринде қадаған етилген басқа шахслар исбилерменлик искерлигиниң субъектлери болыўы мүмкин емес.

Өзбекстан Республикасы Жоқары суды ҳәм Жоқары хожалық судының 2000-жыл 28-апрельдеги “Исбилерменлик жумысы менен байланыслы нызамшылықты қолланыў суд әмелияты ҳаққындағы” 2-санлы қарарына муўапық, юридикалық шахслар ҳәм жеке тәртиптеги исбилерменлер, соның ишинде, шет ел пуқаралары яки юридикалық шахслары, сондай-ақ, пуқаралығы болмаған шахслар исбилерменлик жумысы субъектлери есапланады. Исбилермен юридикалық шахсты дүзген ҳалда яки дүзбестен де исбилерменлик жумысы менен турақлы түрде шуғылланыўшы физикалық шахс болып (жеке тәртиптеги исбилермен) есапланады²².

²² Узбекистон Республикаси Олий суди ва Узбекистон Республикаси Олий хужалик суди Пленуми қарорларининг туплами. Нукус, «Билим» нашриёти. 2000 йил, 237 — б.

Хожалық хуқықы субъектлериниң тийкарғы белгиси олардың мәмлекет дизиминен өткен болыўы ҳәмде нызам ҳужжетлеринде нәзерде тутылған жағдайларда белгили бир искерлик түрлери менен шуғылланыўлары ушын әлбетте руқсатнама (лицензия)ға ийе болыўы тийис екенлиги талап етиледі.

Хожалық хуқықы субъектлериниң және бир белгиси менен басқа субъектлерден ажыратыў мүмкин, бул олардың хожалық хуқықы ҳәм миннетлемелерине ийе болыаы есапланады. Бундай хуқық ҳәм миннетлемелердиң көлеми Өзбекстан Республикасы нызамлары менен ҳәмде оларға муўапық қабыл етилген усы хожалық жүргизиўши субъектлердиң дүзилиў ҳужжетлери менен анықланады.

Хожалық хуқықы субъектлериниң гезектеги белгиси сол, олар өз искерликлери ушын ғәрезсиз жуўапкер есапланады. Жуўапкершилик оның өз мал-мүлки көлеминде әмелге асырылады.

Хожалық хуқықы субъектлери өз искерликлерине өзлерине тийисли мал-мүлк көлеминде жуўапкер болыўлары менен бирге, өзлериниң бузылған хуқықларын ҳәмде нызамлы мәплерин суд арқалы қорғаў имканиятына ийе екенликлери ҳаққындағы қағыйдалар нызам ҳужжетлеринде белгиленген.

5-тема. БАЗАР ҚАТНАСЫҚЛАРЫ ШӘРАЯТЫНДА КӘРХАНАЛАРДЫ МӘМЛЕКЕТ ИЙЕЛИГИНЕН ШЫҒАРЫҰ ХӘМ МЕНШИКЛЕСТИРИҰ

Меншиклестириў мазмуны, зәрүрлилиги ҳәм түсиниги

Базар қатнасықлары көп укладлы экономикаға тийкарланған болады. Көп укладлы экономикада ҳәр қыйлы мүлк формалары тийкарында дүзилген кәрханалар жумыс алып барады. Мүлк ҳәмде исбилерменлик саласында мәмлекет монополиясының бар болыўы базар экономикасы ушын тән болмаған белгилерден бири болып есапланады. Сол себепли, экономикалық реформалар биринши басқыштың ең әҳмийетли ўазыйпасы мәмлекет мүлки монополизмин сапластырыў ҳәм бул мүлкти меншиклестириў есабына көп укладлы экономиканы реал қәлиплестириўден ибарат болады²³.

Мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириўдиң тийкарғы мазмуны жәмийеттеги мүлкти ҳақыйқый мүлкдарлар қолына тапсырыўдан ибарат. Бунда мүлкдар өз мүлкин итият қылыўы, оның басқалар тәрәпинен талан-тараж етилиўине жол қоймайды ҳәм ең тийкарғысы оннан дәрәмат алыў мақсетинде пайдалана алады.

²³ Ислон Каримов □Ўзбекистон иктисодий ислохотларни чукурлаштириш йулида□
Т.,Ўзбекистон — 1995й, 46 — бет

Мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириўдин зәрүрлилиги мәмлекеттин мүлкшилиик ҳәмде хожалық жүргизиў тараўындағы монополиясына шек қойыў арқалы көп укладлы экономиканы жүзеге келтириў болып есапланады. Себеби, меншиклестириў нәтийжесинде ҳәр қыйлы меншик формалары жүзеге келеди ҳәм олар тийкарында түрли шөлкемлестириўшилиик-хуқықый формаға ийе болған хожалық жүргизиўши субъектлер (акционерлик жәмийетлер, хожалық жәмийетлери, хожалық ширкетлери ҳәм т.б.) дүзиледи.

Мәмлекет ийлигинен шығарыў - бул мәмлекет кәрханаларын ҳәм шөлкемлериин жәмәәт, ижара кәрханаларына, хожалық жәмийетлери ҳәм ширкетлерине, мәмлекетке қараслы мүлк болмайтуғын басқа кәрханалар ҳәм шөлкемлерге айландырыў болып есапланады.

Меншиклестириў болса, физикалық шахслардың ҳәм мәмлекетке тийисли болмаған юридикалық шахслардың мәмлекет мүлки объектлерин яки мәмлекет акционерлик жәмийетлеринин акцияларын мәмлекеттен сатып алыў болып есапланады.

Түрли мүлк формалары ҳәмде түрли шөлкемлестириўшилиик-хуқықый формалардағы хожалық жүргизиўши субъектлердин бар болыўы болса аралас экономиканың тийкарғы белгиси болып есапланады. Олар бир-бирин толтырып барады. Кәрханаларды меншиклестириў арқалы ғана экономикада бәсеки орталығын қәлиплестириў ҳәм сол арқалы хожалық жүргизиў тараўында мәмлекет монополиясын сапластырыў мүмкин.

Мүлки мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириўдин хуқықый тийкарлары.

Экономикалық реформаларды кепилликли әмелге асырыўдың тийкарғы шәртлеринен бири олардың хуқықый негизин жаратыў болып есапланады. Экономикалық реформалар нызам хұжетлери тийкарында әмелге асырылғанда ғана олар белгили бир нәтийже береді ҳәм арқаға шегиниў де жүз бермейди. Соның ушын да реформалардың хуқықый негизин жаратыў бир қанша әҳмийтили бағдарлар бойынша әмелге асырылды. Усы бағдарлардан бири мүлкшилиик қатнасықларына тийкар салатуғын нызамлар жыйнағын жаратыўға қаратылған еди. Усы нызамларды қабыл етпестн турып, адамлады мүлкке болған қатнасықларын өзгерттирип болмас еди. соның ушын да Өзбекстан Республикасының 1992-жыл 1-дктябрьдеги Конституциясында жеке мүлктин қол қатылмаслығы белгилеп қойылады. Бирақ, Конституция қабыл етилгенге шекем мүлкшилиик қатнасықларына тийисли басқа нызамлар қабыл етилген еди. Усы нызамлардың дәслепкиси 1990-жыл 31-октябрьде қабыл етилген

Ўзбекистон Республикасынинг «Мүлкшилик ҳаққиндағы» Нызамы болды. Усы нызамға муўапық төмендеги мүлк формаларының ҳәрекетте болыўы белгилп қойылды:

-жеке мүлк

-ширкет (жәмәәт) мулки

-мәмлекет мулки

-аралас мүлк

-басқа мәмлектлер ҳәмде халық аралық юридикалық ҳәмде физикалық шахсларының мүлки.

Нызам сондай-ақ. барлық мүлк формаларының теңлигин ҳәм оларды ҳуқықый жақтан қорғаўға кепиллик береді. Ең әҳмийетлиси усы нызам мүлкдардың мүлкий ҳуқықлары көлемин белгилеп берди.

1991-жыл 19-ноябрьде болса Ўзбекистон Республикасының «Мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириў ҳаққиндағы» Нызамы қабыл етилди. Усы нызамларды избе-из қабыл етиўдеги логикалық байланыслылық соннан ибарат, мүлкдардың мүлкий ҳуқықларын кепиллестирмей турып, меншиклестириўди әмелге асырыў процесси қыйын кешер еди. себеби, юридикалық ҳәм физикалық шахслардың меншиклестириў процессинде актив қатнасыўын тәмийинлеўдин бирден-бир жолы олардың мүлкий ҳуқықларына кепиллик бериўден ибарат. Тиккелей 1991-жыл 19-ноябрьдеги нызам мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириўдин формаларын, шәртлерин ҳәмдн әмелге асырыў тәртибин белгилеп берди. Усы нызамға муўапық, мәмлекет мүлки объектлери Министрлер Кабинети яки ол ўәкиллик берген орган қарары менен мәмлекет ийелигинен шығарылатуғын ҳәм меншиклестирилетуғын болды. Мәмлекет ийелигинен шығарылыўы ҳәм меншиклестирилиўи мүмкин болмаған ҳәмде Министрлер Кабинетиниң қарары менен мәмлекет ийелигинен шығарылатуғын ҳәм меншиклестирилетуғын объектлер ҳәмде кәрханалардың дизими Ўзбекистон Республикасының Олий Мажлиси тәрепинен белгилеп берилетуғын болды. Тиккелей усы дизимлер Ўзбекистон Республикасы Олий Мажлисиниң 1991-жыл 31-августтағы «Айырым кәрханалар ҳәм мал-мүлкти мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириўдин айырым мәселелери ҳаққиндағы» қарары менен тастыйықланады. Мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм мншклестириў бағдарламалар тийкарында басқышпа-басқыш әмелге асырылмақта. Меншиклестириўдин биринши басқышы Министрлер Кабинетиниң 1992-жыл 23-сентябрьдеги қарары менен белгилеп берилди. ҳәмде 1994-жылдың орталарына шекем даўам етти. Усы басқышта улыўмалық үй-жай фонды,. Саўда, жергиликли санаат,

хызмет көрсетиў кәрханалары ҳәм аўыл-хожалығы өнимлерин таярлаў системалары меншклестирилди.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1994-жыл 21-январьдағы «Экономикалык реформаларды лде тереңлестириў, жеке мүлк мәплерин қорғаў ҳәм исбилрменликти раўажландырыў шара-илажлары ҳаққындағы» ҳәмде 1994-жыл 15-марттағы «Өзбекстан Республикасында мүлкти мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириў процессин жәнеде раўажландырыўдың жетекши бағдарлары ҳаққындағы» Пәрманлары меншиклестириўдиң гезектеги басқышына өтиў ушын түртки болды.

Мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириўге тийисли болған нызам ҳужжетлерин олардың мақстлеринен келип шыққан ҳалда еки топарға ажыратыў мүмкин. Бириншиси, тиккелей мәмлекет мүлкин меншиклестириўге тийисли нызам ҳужжетлери болса, екиншиси мине усы нызам ҳужжетлериниң нәтийжели орынланыўын тәмийинлеўге қаратылған норматив ҳужжетлер. Мысал ушын, 1995-жыл 12-июньда Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Мәмлекет мүлки болған кәрханаларды акцияластырыўды жеделестириў ҳәм қымбат баҳалы қағазлар базарын жетилистириў шара-илажлары ҳаққындағы» Пәрманы²³ қабыл етилди. Усы Пәрманда мәмлекет басқарыўы органларының лаўазымлы шахслары ҳәмде кәрхана ҳәм шөлкемлердиң басшылары арасында еlege шекем сақланып қалған басқарыўдың ҳәкимшилк-буйрықпазлық системасы пайда еткен арқайынлық кейпияты мәмлекет кәрханаларын акцияластырыў мүддетлерин созып жиберип атырғанлығын критика астына алынған.

Меншиклестириўдиң екинши басқышы ашық түрдеги акционерлик жәмийетлерин жаратыў, кәрханалардың акцияларын айланысқа шығарыў, көшпес мүлк ҳәмде қымбат баҳалы қағазлар базарын қәлиплестириў, санаат, қурылыс ҳәм транспорт тараўындағы ҳәмде агросанаат комплексиниң гөш-сүт, азық-аўқат ҳәм пахта тазалаў тармақларындағы орта арнаўлы кәрханаларын, сонадй-ақ, саяхат комплекслерин мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириў менен характерленеди²⁴.

1998-жылдан баслап республика экономикасында ири индустрия гигантларды яғный жанылғы-энергетика комплекси, химия, металлургия ҳәм машинасазлықтың

²³ Узбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари 1995—1999, 4—том, Т., □Адолат□ 2000 йил, 23—бет

²⁴ Ислон Каримов □Узбекистон буюк келажак сари□ Тошкент, □Узбекистон□ 1998 йил, 221—бет

айырым жәрдемши кәрханаларын мншиклестириў ҳәмде усы прцесске сырт ел инвестициясын кеңнен тартыўдың бағдарлары белгилеп берилди.

6-тема. ХОЖАЛЫҚ ЖҮРГИЗИЎШИ СУБЪЕКТЛЕР ИСКЕРЛИГИН ТАМАМЛАЎ ҲӘМ БИЙКАР ЕТИЎ.

Хожалық (исбилерменлик) ҳуқықы субъектлери искрлигиниң тамамланаўы оның ҳуқық ҳәм миннетлемелериниң ҳуқықый мийрахорлық тәртибинде басқа шахсларға өтпестен бийкар тилиўин алып келеди. Хожалық ҳуқықы субъектиниң тамамланыўы ықтыярий ҳәм мәжбүрий тийкарда болыўы мүмкин.

Тамамлаў ушын оны дүзиўден гөзленген мақсетке ерисилгенлиги яки хожалық жүргизиўши субъектти дүзиў ўақтында нызам ҳўжетлри бузылыўына жол қойылған болса ҳәм буларды сапластырып болмаса мәпдар шахслардың арзаларына муўапық суд хожалық субъектин дизимнен өткерийди ҳақыйқый емес деп табыўы мүмкин.

Хожалық (исбилерменлик) субъектин тамамлаў тәртиби Өзбекстан Республикасы Пукаралық Кодексинде ҳәмде Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1999-жыл 3-июньдеги 327-санлы «Финанс хожалық искерлигин әмелге асырмаған ҳәм нызамшылықта белгиленген мүддетте өзлериниң устав фондларын қәлиплтирмеген кәрханаларды сапластырыў тәртиби ҳаққында»ғы қарарында белгиленген.

Хожалық субъектлерин сапластырыўдың айрықша тийкары болған банкротлық нәтийжесинде сапластырылыўы тәртиби Өзбекстан Республикасының «Банқротлық ҳаққындағы» нызамына муўапық әмелге асырылады.

Жеке тәртиптеги исбилермен хожалық (исбилерменлик) ҳуқықының субъекти сыпатында. Өзбекстан Республикасы Конституциясына муўапық физикалық шахсларға исбилерменлик статусына ийе болыў имканияты берилип, оларда хожалық ҳуқықының субьктлери катарына киритилди. Өбекстан Республикасының дәслепки қабыл етилген «Мүлкшилик ҳаққындағы» нызамына муўапық пуқаралардың мүлклери ислеп шығарыў хожалық искерлигинде пайдаланыў мүмкин деген қағыйда белгиленди. Кейинирек бул қағыйданы ҳәмде конституцияон нормаларды үйренген ҳалда бир қатар нызамлар қабыл етилгди, олар пуқаралардың хожалық искерлигин жүритиўлери ҳәмде хожалық ҳуқықы субъектлери көлеминиң кеңейип барыўына ҳуқықый негиз жаратты.

2000-жыл 25-майда қабыл етилген «Исбилерменлик жумысы еркинлигиниң кепилликлери ҳаққындағы» нызам солар қатарына киреди. Усы нызамда исбилерменлик жумысы субъектлери шеңбери кеңейттирилип, олар киши ҳәм орта

исбилерменлик субъектлери формасында, соның ишинде, юридикалық шахс лүзбестен исбилерменлик пенен шуғылланыўшы жеке тәртиптеги исбилерменлер де киши ҳәм орта исбилерменлик субъекти сыпатында белгиленди, ыызамға муўапық, ҳәр қандай пуқара да исбилермен шахс есапланбайды, тек белгиленген тәртипте мәмлекетлик дизиминен өтип, исбилермен статусын алған пуқаралар ғана тән алыныўы мүмкин.

Ыызам айырым тайпадағы пуқаралардың исбилермен статусын алыўларына тосқынлық етеди. Мәселен, мәмлекетлик ҳәкимият ҳәм басқарыў органлары, олардың лаўазымлы шахслары, судьялар, прокуратура хызметкерлери, исбилерменлик искерлиги менен шуғылланыўы ыызам ҳужжетлеринде қадаған етилген басқа шахслар солар қатарына киреди.

«Исбилерменлик жликлери ҳаққындағы» ыызамның 7-статьясында физикалық шахслардың юридикалық шахс дүзбеген ҳалдағы биргеликте исбилерменлик жумысы формалары белгиленген. Оған муўапық:

-ерли-зайыплының улыўмалық мал-мүлки негизинде олар тәрeпинен әмелге асырылатуғын семьялық исбилерменлик;

- әпиўайы ширкет;

- юридикалық шахс дүзбеген ҳалда дийхан хожалығы.

Жеке исбилерменликтин исбилерменлик жумысын юридикалық шахс дүзип, әмелге асыратуғын субъектлерден ажыратып турыўшы өзгешеликлерин анықлап алыў лазым болады. Тийкарынан, юридикалық шахс дүзбестен исбилерменлик жумысын әмелге асырыўшы жеке тәртиптеги исбилермен өз жумысын хызметкерлерди жаллаў ҳуқықысыз, меншик ҳуқықы тийкарында өзине тийисли болған мал-мүлк негизинде сондай-ақ, мүлкке ийелик қылыў ҳәм пайдаланыўға жол қоятуғын басқа затлық ҳуқық арқалы өзине тийисли болған мал-мүлк негизинде ғәрезсиз түрде әмелге асырады.

Өзбекстан Республикасы Жоқары суды Пленумы ҳәм Өзбекстан Республикасы Жоқары хожалық суды Пленумының «Исбилерменлик искерлиги менен байланыслы ыызамшылықты қолланыў суд әмелияты хаккында»ғы 2000-жыл 28-апрельдеги қарарында¹ пуқаралардың исбилерменлик жумысында еркин қатнасыўы ҳәм мәпдарлығы ушын шәрт-шәраят жаратыў, олардың исшеңлик қәбилетин асырыў, исбилерменлик субъектлериниң ҳуқықлары ҳәм ыызамлы мәплерин қорғаў, бул тараўда ыызамшылықты туўры қолланыў ҳәм оларға қатаң әмел қылыўдың тәмийинлениўи лазымлығы белгиленген.

¹ □Жужалик ва хукук□— □Хозяйство и право□ 2000 — №8, 14—6.

Юридикалық шахс дүзбеген ғалда хожалық жүритетуғын субъектлер формалары ҳаққында сөз кетер екен, нызам оларды төмендеги тәризде белгилегенлигин атап өтиўимиз тийис:

1) жеке тәртиптеги исбилермен тәрeпинен хызметкерлерди жаллаў ҳуқықысыз, меншик ҳуқықы тийкарында өзине тийисли болған мал-мүлк негизинде, сондай-ақ, мал-мүлкке ийелик етиў ҳәм оннан пайдаланыўға жол қоятуғын басқа затлық ҳуқық себепли өзине тийисли болған мал-мүлк негизинде ғәрезсиз түрде әмелге асырылатуғын жеке тәртиптеги исбилерменлик;

2) ерли-зайыплының улыўмалық мал-мүлки негизинде олар тәрeпинен әмелге асырылатуғын семья исбилерменлиги;

3) еки яки оннан артық жеке тәртиптеги исбилерменлер тәрeпинен пайда алыў яки нызамға қайшы болмаған басқа мақсетке ерисиў ушын өз үлеслерин қосыў ҳәм юридикалық шахс дүзбестен, биргеликте жумыс алып барыў миннетлемесин алған әпиўайы ширкет;

4) юридикалық шахс дүзбеген ғалда дийхан хожалығын жүритиў. Юридикалық шахс дүзбестен исбилерменлик искерлигин әмелге асырыў (мәмлекетлик дизимнен өтиўи) ушын шахс 18 жасқа толған болыўы лазым.

Он алты жасқа толған ержетпеген шахстың толық қатнасық уқыплылығына ийе деп жәрия етилиўи тийкарлары Пуқаралық кодексиниң 28-статьясында көрсетилген.

Ержеткенге шекем нызамлы тийкарда некеден өткен пуқара некеден өткен ўақыттан баслап толық көлемде қатнасық уқыплылығына ийе болады, неке дүзиў шәртнамасында ийе болынған қатнасық уқыплылығы он сегиз жасқа толмастан турып, неке бийкар қылынған жағдайда толық сақланып қалынады. Неке ҳақыйқый еме деп табылған жағдайда суд ержетпеген ер (зайып) суд белгилеген ўақыттан баслап толық қатнасық уқыплылығын жоғалтқанлығы ҳаққында қарар қабыл етиўи мүмкин. Егерде, нызамда нәзерде тутылған тийкарларда пуқараның қатнасық уқыплылығы шекленгн болса, пуқара исбилерменлик статусына ийе бола алмайды. Егерде, ўақыттың өтиўи менен пуқара жән және қатнасық уқыплылығын тиклесе, ол исбилерменлик жумысы мнен шуғылланыў ҳуқықына ий болады.

Исбилермен пуқараның хожалық ҳуқықы саласындағы ҳуқықый уқыплылығын пуқаралық ҳуқықый уқыплылығы менен алжастырмаў керек. Пуқаралық ҳуқықында ол пуқаралық ҳуқықы нормалары менен тәртипке салыўшы мүлкий қатнасықларда өзиниң жеке итияжларын қанаатландырыўшы шахс сыпатындағы улыўма ҳуқықый уқыплылыққа ийе болады. Хожалық ҳуқықында болса, ол арнаўлы хожалық ўәкиллигине ийе болып, исбилерменлик искерлигин әмелге асырады, нызам

хўжжетлеринде нэзерде тутылған тэртипте товарлар ислеп шығарады (жумыслар орынланады, хызмет көрсетеди), оларды реализация етеди. Сол себеплиде олар пуқаралық хуқықынан айырмашылықлы түрде пайда алыў мақсетинде исбилерменлик жумысын әмелге асырыў процессинде көрилген дэрамат сыпатында нызамшылықта белгилнгн муғдарда ҳәм тэртипте салыққа тартылады.

Юридикалық шахс дүзбестен исбилерменлик искерлигин әмелге асырыў исбилерменликтинң рли-зайыплының улыўма мал-мүлки негизинде олар тәрәпинен әмелге асырылатуғын семья исбилерменлиги түринде (жумыс қатнасықларында) ерли-зайыплы атынан ердинң яки зайыптынң разылығы менен олардан бири қатнасады, бул разылық жеке тэртиптеги исбилермен дизимнен өткрилип атырылғанда тастыйықланыўы лазым.

Семья исбилрменлигинде ерли-зайыплының улыўмалық биргеликтеги мал-мүлкинен пайдаланыўда нызам семьяның ержеткен басқа ағзаларының мәплерин инабатқа алған, соның ишинде, егер, исбилерменлик жумысы объекти сыпатында үй-жайдан пайдаланыў менен байланыслы семья исбилерменлиги әмелге асырылып атырылғанда үй-жай мүлқдарларынан бириниң жумыс қатнасықларына кирисиўи семьяның ержеткен басқа ағзаларының нотариал тастыйықланған разылығы болған жағдайда әмелге асырылады.

Жеке тэртиптеги исбилерменлик ҳәм семья исбилрменлиги жумысының негизи, мүлктиң қәлиплесиўи ҳалаты бир-биринен парықланады. Жеке тэртиптеги исбилермен меншик хуқықы тийкарында тек өзине тийисли болған мал-мүлк негизинде, сондаяқ мал-мүлкке ийлик қылыў ҳәм (яки) оннан пайдаланыўға жол қоятуғын басқа затлық хуқық себепли өзине тийисли болған мал-мүлк негизинде жумыс көрсетсе, семья исбилрменлиги мал-мүлк негизинде улыўма биргеликтеги мүлк тийкарында әмелге асырылады.

Пуқаралар юридикалық шахс дүзбестен хожалық (исбилерменлик) искерлигин әмелге асырыўда биргеликте жумыс көрсетиўге итияж сезсе, бул тэриздеги биргеликтеги жумыс формаларынан бири әпиўайы ширкет есапланады.

Өзбекстан Республикасы Пуқаралық Кодексиниң 962-статьясына муўапық әпиўайы ширкет шәртнамасы (биргеликтеги искрлик ҳаққындағы шәртнама) бойынша шерик (қатнасыўшы) деп аталыўшы еки яки оннан артық шахс пайда алыў яки нызамға қайшы болмаған басқа мақсетк ерисиў ушын өз үлеслрин қосыў ҳәм юридикалық шахс дүзбестен биргеликте жумыс ислеў миннтлемесин алады. Усы статьяның 2-бөлимине муўапық, әпиўайы ширкет шәртнамасының тәрәплери коммерциялық шөлкемлер де болыўы мүмкин. Буннан көринип турыпты, әпиўайы

ширкет шәртнамасында юридикалық шахс дүзбестен исбилерменлик искерлигин әмелге асырыўшы жеке тәртиптеги исбилерменлер қатары юридикалық шахс есапланған коммерциялық шөлкемлерде қатнасыўы мүмкин екен.

Әпиўайы ширкет шәртнамасы (биргеликтеги жұмыс ҳаққындағы шәртнама) бойынша шериклер (қатнасыўшылар) деп аталыўшы еки яки оннан артық шахс пайда алыў яки ыызамға қарсы болмаған басқа мақсетке ерисиў ушын өз үлслрин қосыў ҳәм юридик шахс дүзбестен, биргеликте жұмыс ислеў миннетлмесин алады. Пуқаралық кодексиниң 963-975-статьяларында юридикалық шахс дүзбестен әмелге асырылыўшы хожалық жүргизиўдиң усы түрине тән өзгешеликлр ҳәм олар искрлигиниң ҳуқықый тийкарлары белгиленген.

Шериклер мүлки ҳуқықы тийкарында ийе болған, олар тәрпинен қосылған мал-мүлк, сондай-ақ биргеликтеги искерлик нәтийжесинде ислеп шығарылған өним ҳәм бундай искерлик себепли алынған пайда ҳәм дәрматлар ыызамда яки шәртнамада басқаша тәртип блгилеп қойылған болмаса ямаса миннетлмениң мазмунынан басқаша жағдай клип шықпаса, олардың улыўмалық үлесли мүлки есапланады, биргеликтеги искерликке байланыслы қәрежетлер ҳәм зыянларды қаплаў тәртиби олардың келисими менен белгиленеди. Бундай келисим болмағанда, ҳәр бир шерик өзиниң улыўмалық иск қоқан есеси баҳасына пропорционал түрде қәрежетлер ҳәм зыянларды мойнына алады. Пуқаралық кодексиниң 967-статьясы 2-бөлимінде шериклерден бири улыўмалық қәрежетлерди яки зыянды қаплаўда қатнасыўдан толық азат ететуғын келисим өз-өзине ҳақыйқый емес. Шериклердиң улыўмалық қәрежетлери ҳәм зыянларына қарата бундай ҳуқық нормасының белгилениўи шериклердиң исбилерменлик субъекти сыпатындағы ҳуқық ҳәм миннетлемелериниң бузылыўының алдын алыўшы кепиллик болып есапланады.

Пуқаралық кодексиниң 968-статьясына көре, шериклер тәрпинен олардың биргеликтеги искерлиги нәтийжесинд алынған пайда, егер әпиўайы ширкет шәртнамасында яки шериклердиң басқа келисиминде басқаша тәртип нәзерде тутылмаған болса, шриклердиң улыўмалық иске қосқан үлеслери сәйкес түрде бөлимтириледи.

Шериклерден биреўин пайдада қатнасыўдан шетлетиў ҳаққындағы келисим өз-өзинен ҳақыйқый емес.

Әпиўайы ширкет шәртнамасында шеериклерден биреўиниң пайдаға болған ҳуқықының бузып белгилениўи Пукаралық кодексиниң 114 ҳәм 115-статьяларына тийкар биргеликтеги искерлик ҳаққыдағы питимниң бийкар болыўына, ҳақыйқый дп есапланыўына алып келеди.

Эпиўайы ширкет шәртнамасы қатнасыўшысының кредиторы Пуқаралық кодексиниң 227-статьясына муўапық, оның улыўмалық мал-мүлктеги үлесин ажыратыўды талап қылыўға ҳақылы. Бул ҳалат тек ғана қатнасыўшыда кредитор талабын қанаатландыратуғын басқа мүлки қалмаған болса, жүзеге келиўи мүмкин.

Егер, үлести натура формасында ажыратыўға имканият болмаса яки оның ажыратылыўына басқа шериклер қарсылық билдирсе, кредитор усы үлестин баска шериклерге базар баҳасында сатылыўын талап қылыўға ҳақылы. Усы ҳалатта үлес сатылғанынан алынғанынан қарызды қаплаўға жумсалады.

Егерде, басқа шериклер қарыздардың үлесин сатып алыўға разылық берсе, бул жағдайда кредитор суд аркалы үлестин ким зыят саўдасында сатылыўын талап етиўге ҳақылы болып есапланады. Юридикалық шахс дүзбестен исбилерменлик искерлигин жүргизиўши субъектлерден бири эпиўайы ширкет формасында оның бар екенлигин үшінши шахсларға мәлим қылмаслығы (жасырын ширкет) назерде тутылыўы мүмкин. Бундай шәртнамаға қарата егер нызамда басқаша тәртип назерде тутылмаған болса, яки жасырын ширкет мазмунынан келип шықпаса, Пукаралық кодексиниң «эпиўайы ширкет» бабы қағыйдалары қолланылады.

Усы ширкеттин өзгешеликлеринен бири, оның қатнаыўшыларынан ҳәр бири үшінши шахслар менен қатнасықларда шериклердин улыўмалық мәплерин гөзлеп, өз атынан дүзген питимлер бойынша өзиниң пүткил мал-мүлки менен жуўап бериўинде болып есапланады.

Юридикалық шахс дүзбестен исбилерменлик искерлигин әмелге асырыўшы субъектлердин формалары тәртибинде дийхан хожалықлары айрықша орын ийелейди. Ўзбекстан Республикасының «Дийхан хожалығы ҳаққында»ғы 1998-жыл 30-апрельде қабыл етилген нызамның 1-статьясына тийкарланып дийхан хожалығы семьялық майда товар хожалығы болып, емья ағзаларының жке мийнети тийкарында, мийрас етип қалдырылатуғын өмирлик ийелик қылыў ушын семья баслығына берилетуғын уй жанындағы жер участкасында аўыл-хожалығы өнимин жетистиреди ҳәм реализация етеди ҳәм реализация қылады.

Дийхан хожалығындағы искерлик исбилерменлик жумысы топарына киреди ҳәмде дийхан хожалығы ағзаларының қәлеўине көре, юридикалық шахс дүзген ҳалда ҳәм юридикалық шахс дүзбестн әмелге асырылыўы мүмкин.²⁵

Дийхан хожалығы мәмлектлик дизимге алынғаннан кейин, оған дийхан хожалығы баслығына жер участкасына өмирлик ийелик қылыу ҳуқықын бериуши мәмлекет ҳужжети ҳәмде мәмлекет дизиминен өткерилгенлик ҳаққындағы белгиленген

²⁵ Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва кишлок хужалигига оид конун хужжатлари туплами. — Тошкент., [Адолат] — 1999 йил, 117—б.

ўлгидеги гуўалық бериледи. Бундай түрдеги хожалық жүргизиўши субъектлерди дизимге алыў тәртиби ҳаққынжа жоқарыда еблгилнип өтилди.

Базар қатнасықлары жетилисип баратырған бир шәраятта Республикамызда «пуқаралардың ҳуқық ҳәм еркинликлерин тәмийинлеў, мәмлекет дүзилисин демократластырыў, базар реформаларын тереңлестириў, жеке меншикти, исбилерменлик, киши ҳәм орта бизнес мәплериин қорғаў барысында зәрүр кепилликлерди жаратып бериўге айрықша итибар қаратылды ҳәм усы бағдардағы ислер ислер изшил даўам еттирилмкте.²⁶ яғный исбилрменлик жумысынмәмлект жолы менен турақлы қоллап-қуўатлап барыўдың ҳуқықый, социаллық тийкарлары жаратып келинбекте.

7-тема. ХОЖАЛЫҚ ЖҮРГИЗИЎШИ СУБЪЕКТЛЕРДИҢ БАНКРОТЛЫҒЫ

Банкротлық түсиниги ҳәм оның норматив ҳуқықый тийкарлары

Банкротлық институты хожалық жүргизиўши субъектлер ортасындағы қатнасықлар әмелияты ҳәм ҳуқықый тәртипке салыў системасында салыстырмалы түрде жаңа институт болып есапланады. Өзбекстан Республикасында «Банкротлық ҳаққында»ғы нызам биринши мәрте 1994-жыл 5-майда қабыл етилген. Усы нызамның жаңа редакциясы Олий Мажлис тәрөпинен 1998-жыл 28-августта қабыл қылынған ҳәм 1- ноябрден күшке кирген. Буннан тысқары, 1999-жыл 20-августта Олий Мажлистин нәўбеттеги сессиясында усы нызамнаға қосымша ҳәм өзгерислер киритилди. ҳәзирги ўақытта Олий Мажлис тәрөпинен 2003-жыл 24-апрелде жаңа редакцмьсада қабыл қылынған төмендеги нызам қолланылмақта.

«Банкротлык ҳаққында»ғы нызамаға конунни бир йусинда қолланылыўын тәминлеў мақссетинде Өзбекстан Республикасы Жоқары хожалық суды Пленумы тәрөпинен 1999-жыл 16-июлда «Өзбекстан Республикасы «Банкротлык ҳаққында»ғы нызамды хожалық судлары тәрөпинен қоллаўдың базы бир мәселелери ҳаққында»ғы 8-санлы қарар қабыл қылынды. Сондаяқ, **ваколатли** мәмлекет органлары тәрөпинен бул барада

²⁶ И.А.Каримов. Узбекистонда демократик узгаришларни, фукаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йуналишлари. □Халк сузи□газетаси, 2002 й., 30 август.

онғажақын норматив хужжетлер де қабыл қылынып, тийисли тәртіпте Өзбекстан Республикасы Адлия вазирлигида руйхатдан утказилган.

Жаңа **тахрирдаги** «Банкротлык ҳаққында»ғы нызам 1994-жылдағы ҳәм 1998-жылдағы нызамлардан сезилерли дәрежеде өзине тән қоымша ҳәм өзгерислер менен парықланады. әмелдги нызам 192 статиядан ибарат, 1998-жылдағы нызам 133 статиядан дүзилген, сеи **тахрирдагисида** болса тек ғана 35 статия бар еди. Банкротлыктың тийкарғы белгилери өзгерди, юридик шахс ҳәм жеке тәртіптеги өнерментлердин иләжсызлығы сыяқлы пикирлр бир-биринен паркланады. Жоқарыдағы өзгерислерди турмыстың өзи экономикада жүзберип атырған реформалар талап етпекте. Соның ушын банкротлық инсттуты базар экономикасына өтип атырған ҳәр қандай мәмлекеттиң ҳуқықый дүзилисиниң тығыз буўыны екенлиги тәбийғый.

Қарыздардың пул миннетлемелери бойынша кредиторлар талапларын қанаатландырыўға ҳәм (яки) мәжбүрий төлемлер бойынша өз миннетлемелерин орынлаўға имканияты жоқлығы егер тийисли миннетлемелер ҳәм (яки) төлем миннетлемеси жүзеге келген күннен баслап үш ай даўамында қарыздар тәрәпинен орынланбаған болса, ол банкротлық белгиси деп белгилениди.

Банкротлық ҳаққындағы ис банкротлық белгилери бар болған жағдайда егер қарыздар юридикалық шахсқа қарата қойылған жәми талаплар ең кем ис ҳақының бес жүз есесин қурайтуғын болса, қарыздар жеке тәртіптеги исбилерменге болса ең кем ис ҳақының кеминде отыз есесин қурайтуғын болса, хожалық суды тәрәпинен қозғатылыўы мүмкин.

Қарыздарды банкрот деп табыў ҳаққындағы арза менен қарыздар, кредитор ҳәм прокурор пул миннетлемелери орынланбаған жағдайларда мүрәжәт етиў ҳуқықына ийе. Мәжбүрий төлемлер миннетлемеси орынланбағанлығы нәтийжесинде болса арза менен хожалық судына мүрәжәт етиў ҳуқықына қарыздар, прокурор, мәмлекетлик салық хызмети органлары ҳәм басқа ўәкилликли органлар ийе.

Қарыздарда банкротлық белгилери бар болса, өзин банкрот деп табыўы ҳаққындағы арза менен хожалық судына мүрәжәт етиўге ҳақылы. Сондай-ақ, қарыздар, сапластырыў комиссиясы яки сапластырыўшы хожалық судына арза бериўге мәжбүр болған жағдайлар да бар. Оған муўапық, қарыздар кәрхананың

басшысы, қарыздар жеке тәртіптегі исбилермен-бір яки бір нешше кредиторлардың талаптарын қанаатландырыу қарыздардың басқа кредиторлар алдындағы пул миннетлемелерін хәм (яки) мәжбүрий төлемлер бойынша өз миннетлемесін толық көлемде орынлауын имкансиз қылып қойыуға алып келетуғын: қарыздардың дүзилиу хужжетлерине мууапық қарыздарды сапластырыу хакқында қарар қабыл етиуге уәкилликли болған қарыздар юридикалық шахс органы тәрәпинен қарыздардың арзасы менен хожалық судына мүрәжәт етиу хакқында қарар қабыл етилген қарыздар унитар кәрхана мал-мүлкинің ийеси уәкиллик берген орган тәрәпинен қарыздардың арзасы менен хожалық судына мүрәжәт етиу хакқында қарар қабыл етилген, өндириу қарыздардың мал-мүкине қаратылғанда бундай өндириу қарыздардың хожалық жумысын имкансыз қылып қойады, деп есаплау мүмкин болған жағдайлар солар қатарына киреди. Тамамлау комиссиясы (тамамлаушы), егр юридик шахс тамамлап атығанда кредиторлардың талаптарын толық түрде қандырыуимканияты жоқлығын анықлағанда, қарыздардың арзасы менен хожалық судына хабарласыуы шәрт.

Арза жоқарыда көрсетилген жағдайлар пайда болған уақыттан баслап бир айдан кешиктирилмей хожалық судына жиберилиуи керек. Арза усы уақыт ишинде берилмегенде мүддет тамамланғаннан кейин жүзеге келген қарыздардың кредиторлар алдындағы пул миннетлемелери хәм (яки) мәжбүрий төлемлер бойынша қарыздар кәрхананың баслығының, сапластырыу комиссиясы ағзаларының, сапластырыу комиссиясы яки сапластырыушының субсидиар жууапкршилигине себеп болады.

Банкротлық иси қозғатылып атырылғанда барлық кредиторлардың мәплерін нызамға мууапық дүзилетуғын кредиторлардың жыйналысы яки кредиторлар комитети шешеди хәм қарыздарға қарата исленген хәректлердің хәммесін әмелге асырады.

Кредиторлар, мәжбүрий төлемлерге тийисли талаптар бөлеги бойынша мәмлект салық органлары хәм басқа уәкилликли органлар кредиторлары жыйналысының дауыс бериу хуқықына ийе болған қатнасыушылары есапланады. Кредиторлар жыйналысында мәсләхәт дауысы хуқықы мнен қарыздардың хызметкерлери уәкили, суд басқарыушысы, қарыздар

мекемелеринің (қатнасыушыларының) яки қарыздар мал-мүлки ийесинің ўәкили қатнасады. Егерде исте тек ғана бир кредитор қатнасып атырған болса, кредиторлар жыйналысының абсалют ўәкиллигин тийисли қарарларды қабыл етиўин сол кредитордың өзи әмелге асырады. Кредиторлар жыйналысын шөлкемлестириў ҳәм өткерийў суд басқарыўшысы тәрәпинен әмелге асырылады.

Кредиторлар жыйналысының абсалют ўәкиллиги шеңберинде қабыл етилетуғын қарарлар кредиторлар жыйналысы протоколына қосымша етилиўи лазым болған хўжжетлер, кредиторлар жыйналысын өткерийў ҳаққында хабардар етиў, оны шақырыў, қарар қабыл етиў тәртиплери де анык белгилеп берилген.

Нызамға муўапық суд басқарыўшылары (санация қылыўшы басқарыўшы, сыртқы басқарыўшы, сапластырыў басқарыўшысы) институты киритилди, оларға қарата бир қатар талаптар белгилнди. Оған муўапық, жоқары мағлыўматқа ҳәмде еки жыллық мийнет стажына ийе болған, сондай-ақ, банкротлық ҳаққындағы ислер бойынша мәмлекетлик органда аттестациядан өткен шахслар бул лаўазымға тайынланады ҳәмде нызамның бул қағыйдасы 2004-жылдың 1-январынан баслап ҳәрекетте болады.

Қарыздар яки кредиторға қарата мәпдар шахслар: судланғанлық ҳалаты тамамланбаған яки судланғанлығы алып тасланбаған, шахслар, банкротлық иси енгизилген жеке тәртиптеги исбилерменлер, илгери суд басқарыўшысы ўазыйпасын орынлап атырған ўақытта қарыздарға, кредиторларға зыян келтирип, бул зыянды қапламаған шахслар, басқа шахслардың ислерин ҳәм (яки) мал-мүлкин басқарыў менен байланыслы жумысты әмелге асырыўға шеклеў белгиленген шахслар (бундай искерлик пенен шуғылланыўдан айырылған яки ылайық емес деп табылған шахслар) суд басқарыўшысы етип тайынланыўы мүмкин емес.

Нызамда суд басқарыўшысы хожалық суды тәрәпинен ўазыйпаға тайынланған сәненден баслап үш күн ишинде банкротлық ҳаққындағы исте қатнасып атырған шахсларға зыян жеткерилиўи ҳәдийсеси ушын өз жуўапқршилигин нызам хўжжетлеринде белгиленетуғын тәртипте 2005-жыл 1-январьдан баслап қамсызландырыў лазымлығы ҳаққындағы норманың киритилгенлиги зәрүр әҳмийетке ийе болып есапланады.

Суд басқарыушысы хуқық хәм миннетлемелери көлеминде ис алып барыуы лазым болады. Ол тәрөпинен мойнына нызам менен жүкленген ўазыйпалардың қарыздарға яки кредиторға зыян келтирилиўине алып келген тәризде орынлағанда яки лазым дәрежеде орынламағанда ўазыйпасынн азат етиўге тийкар болады. Бунда қарыздар кредиторлар жеткизген зыянның орнының қапланыўын талап қылыўға ҳақылы.

Өзбекстан Республикасының Министрлер Кабинети хәм банкротлық ҳаққындағы ислер бойынша мәмлектлик орган банкротлық саласын мәмлекет тәрөпинен тәртипке алып барылыўын тәмийинлейди. Соның менен бир қатарда, банкротлық ҳаққындағы ислер бойынша мәмлект органының Қарақалпақстан Республикасы, ўәлаятлар хәм Ташкент қаласы аймақлық басқармалары өзлериниң ўәкилликлери шеңберинде бул барадағы жумысты тәртипке салып турады.

Қадағалаў, суд санациясы, келисим питими, сыртқы басқарыў хәм сапластырыўға тийисли ис жүргизиў юридикалық шахстың банкротлығы ҳаққындағы ис көрилип атырылғанда әмелге асырылатуғын функциялар есапланады. Жеке тәртиптеги исбилерменниң банкротлығы ҳаққындағы ис көрилип атырылғанда тек ғана келисиў питими хәм сапластырыўға тийисли исжүритиў сыяқлы усыллар қолланылады. Судқа шекемги санация қылыў яки қарыздарды ықтыярий түрде сапластырыў судтан тысқары орынланатуғын усыллар топарына киреди.

Судқа шекемги санация қылыў, бақлаў хәм суд санациясы.

Судқа шекемги санация қылыў қарыздардың банкротлығы ҳаққындағы ис жүритиў бақланғанға шекем әмелге асырылады хәмде қарыздардың төлеў қәбилетлилигин, экономикалык жақтан мүмкиншилигин тиклеў хәмде келеси ўақытта нәтийждели жумыс көрсетиў ушын шәраят жаратылып, берилиўин өз алдына мақсет етип қояды.

Банкротлықтың алдын алыў мақсетинде қарыздардың шөлкемлестириўшилери, басқарыў органы яки қарыздар мал-мүлкиниң ийеси банкрот деп табыў ҳаққындағы арза хожалық судына берилгенге шекем

қарыздарды финанслық жақтан беккемлеўге қаратылған шара-илажларды көреді. Қарыздарды экономикалық жақтан беккемлеўге қаратылған шара-илажлар қарыздар менен дүзилген келисімге тийкарланып, кредиторлар яки басқа шахслар тәрәпинен де көрилиўи мүмкин. Бундай шара-илажларға төмендегилер киреди:

-төлеў мүддети өткерип жиберилген қарыздар кәрхананы толық яки оның бир бөлимин сатып алыў,

-ислеп шығарыўды бәсекиге шыдамлы өним илеп шығарыўға сәйкеслеп қайта қәнигелестириў,

-шттен жоқары маман қәнийгелерди тартыў,

-хызметкерлерди таярлаў хәм қайта таярлаў

-қарыздардың төлеў қәбилети тиклениўи хәмде жумысын даўам еттириўден мәпдар болған юридикалық хәм физикалық шахслар тәрәпинен финанслық жәрдем көрсетилиўи

-қарыздардың жумысын даўам еттириўи ушын қарыздар менен кредиторлар ортасында кредиторларға төленетуғын төлемлер мүддетин кешиктириў хәм (яки) оны бөлип-бөлип төлеў ямаса қарызлардан сыйлық бериў ҳаққында келиимге ерисиўге қаратылған питим,

-мәжбүрий төлем миннетлемеин орынлаўын хәм кредиторларды қайтарыўды судқа шекемги санация қылыў мүддетине кешиктириў,

-қарыздар юридикалық шахты қайта шөлкемлестириў.

Судқа шекемги санация қылыўды мәмлект тәрәпинен жәрдем көрсеткен ҳалда өткериў Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети тәрәпинен ўәкиллик берилген органның қарары тийкарында әмелге асырылады хәм ол он еки айдан жигирма төрт айға шекем енгизилди.

«Банкротлық ҳаққында»ғы жааңа редакциядағы нызамға бақлаў хәм суд санациясы сыяқлы жаңа институтлар айрықша бапларда киритилген.

Бақлаў институтының енгизилиўинен гөзленген мақсет кредиторлар мәплерин қорғаў, қарыздар мал-мүлкиниң талан-тараж қылыныўының алдын алыў хәм нызамда белгиленген ўәкилликлерди әмелге асырыўдан ибарат. Бақлаў банкротлық ҳаққындағы ис қозғатылғанда хожалық суды қарыздарды

хызмтлерди) ислеп шығарыў ҳәм сатыўда ыызам ҳўжетлерине ҳәм ис қатнасығы әдетлерине қайшы болған, жарысыўдан шетлеп өтетуғын ҳәрекетлерди әмелге асырыў болып есапланады.

Инсапсыз бәсеки төмендеги көринислерде әмелге асырылады:

-басқа хожалық жүргизиўши субъектке зыян келтиретуғын яки оның исбилерменлик абыройына тәсир еттуғын жалған, анық емес яки бузып көрсетилген мағлыўматларды тарқатыў,

-юридикалық шахстың интеллектуал искерлиги нәтийжелеринен ҳәм оларға теңлестирилген индивидуалластырыў қуралларынан ыызамсыз пайдаланып, товарлар сатыў, жумыс ҳәм хызметлер көрсетиў,

-товардың өзгешелиги, оны таярлаў усылы ҳәм орны, тутыныў қәсийтлери ҳәмде сапасы ҳаққында тутыныўшыларды шалғытыў,

-хожалық жүргизиўши субъекттиң рекламада өзи ислеп шығаратуғын яки сататуғын товарларды басқа хожалық жүргизиўши субъектлрдиң товарлары менен қопал түрде салыстырыў,

-илимий-техникалық ислеп шығарыў яки саўда мағлыўматын, соның ишинде коммерция сыры ийесиниң разылығысыз алыў ҳәм оннан пайдаланыў,

-жаңа хожалық жүргизиўши субъекттиң товарлар ҳәм хызметлер базарына кириўине тоқынлық қылыў.

Демек, инсаплы бәсекиде хожалық жүргизиўши субъект әдеп-икрамлылық, ис қатнасығы әдетлери ҳәмде ыызам ҳўжетлери нормаларына әмел қылған ҳалда жәмыс алып барады. Бунда хожалық жүргизиўши субъектлердиң базарда товарлар айланысының улыўмалық шәрт-шәраятларына тәсир етиў имканияты жарысқа төсип атырған хожалық жүргизиўши субъектлердиң саны көп болғанлығы себепли объектив түрде мүмкин болмай қалады. Бәски шәраятында хожалық жүргизиўши субъектлер қаншелли дәржеде қыласын олар базарда товарлар айланысының улыўмалық шәрт-шәраятларына тәсир етее алмайды, сбеби бәсеки үзликсиз кешетуғын процесс болып есапланады. Хожалық жүргизиўши субъект бәсекиде жеңип шығып, үстин дәрежеге ерискендеде оны базарда товарлар айланысының улыўмалық шәрт-шәраятларына тәсир етиўи антимонополия ыызам ҳўжетлери менен қадаған етип қойылған. Усы ыызам ҳўжетлерине әмел қылмаслық хожалық жүргизиўши субъектти финанслық, ҳәкимшилик яки жынайый жуўапкершиликке тартыў ушын тийкар болады.

Солай етип, инсаплы бәсеки хожалық жүргизиўши субъекттиң базарда товарлар айланысының улыўмалық шәрт-шәраятларына тәсир етиў имканиятлары ҳәм объектив

(бәскилеслердің көплиги), хәм субъектив (тәсир етиўдің ыназам хўжетлери менен қадаған етилгенлиги) себеплерге көре шекленген болады.

Инсапсыз бәсеки төмендеги еки мақсетти гөзлеп әмелге асырылыўы мүмкин:

Бириншиси, хожалық жүргизиўши субъект базарда өз-ара тең шәрт-шәраятларда бәсекилеиў имканиятына ийе болмайды хәм базардан шығып кетпеў ушын инсапсыз бәсекини әмелге асырады (мәселен, туыныўшыларды шалғытып, өз товарини оларға өткриў),

екиншиси, хожалық жүргизиўши субъект хәтте бәсекиге шыдамлаы болсада ол көбирек пайда алыў мақсетинде инсапсыз бәсекини әмелге асырады (мәселен, жаңа хожалық жүргизиўши субъектлердің товар базарына кирип келиўлерине тосқынлық етеди). Демек, инсапсыз бәсеки бир тәрептен бәсекиге шыдамлы болмаған хожалық жүргизиўши субъектлерди товар (жумыс, хызмет) лер базарында өзлерин сақлап қалыўларының ыназамсыз қуралы болып, екинши тәрептен монополистик искерликти келтирип шығарыўшы ыназамсыз бәсекиниң бир көриниси есапланады.

Туыныўшылардың хуқық ва мәплерин инсапсыз бәсекиден қорғаў.

Инсапсыз бәсеки тек хожалық жүргизиўши субъектлердің емес, ал туыныўшылардың да хуқық хәм мәплерине унамсыз тәсир көрсетеди. Инсапсыз бәсекини әмелге асырыў формаларынан келип шыққан ҳалда туыныўшылардың хуқық хәм мәплерине тиккелей хәмде қосымша тәризде зыян жеткерилиўи мүмкинлигин аңлаў мүмкин.

Тиккелей делиниўин себеп, бунда инсапсыз бәсекиши өзиниң ыназамсыз хәрекетлери менен туўрыдан-туўры туыныўшының хуқық хәм мәплерине зыян келтиреди. Мәселен, ол басқа хожалық жүргизиўши субъекттиң индивидуалластырыў қураллары (товар белгилри)нен ыназамсыз пайдаланып, өзиниң товарларын сатады. Нәтийжеде туыныўшы алданады, себеби, товардағы белги абыройлы хожалық жүргизиўши субъекттиң белгиси болғаны менен, товардың сапасы тийисли дәрежеде болмаслығы мүмкин. Буннан тысқары, товардың өзгешелиги, оны таярлаў усылы хәм орны, туыныў қәсийетлери хәмде сапасы ҳаққында туыныўшыларды шалғытыў хәм олардың хуқықларыны туўрыдан-туўры бузылыўына алып келеди.

Қосымша тәризде делиниўине себеп сол, бунда туыныўшылардың хуқық хәм мәплерине зыян келтириў туўрыдан-туўры емес, ал инсапсыз бәсекиши тәрепинн басқа хожалық жүргизиўши субъектлердің хуқық хәм мәплерине зыян жеткерий арқалы әмелге асырылады. Мәселен, инсапсыз бәсекиши басқа хожалық жүргизиўши субъектке зыян келтиретуғын яки оның исбилерменлик абыройына зәлел

келтиретуғын жалған мағлыұматларды тарқатып ямаса жаңа хожалық жүргизиўши субъектлерди товарлар ҳәм хызметлер базарына кириўлерине тосқынлық қылып, бәсекини пәсейттиреди. Нәтийжеде базарда баҳасы арзан ҳәм сапасы жақсы товарлар кемейип кетеди. Усы жағдай бола, тутыныўшылардың мәплерине унамсыз тәсир көрсетпей қалмайды.

Бәсеки ҳәмде монополистлик искерликти шеклеў менен байланыслы қатнасықларда тутыныўшылардың көлеми кең болып, оларды төмендеги еки топарға ажыратыў мүмкин:

бириншиси, пуқаралар яғный физикалық шахслар,
екиншиси, жеке тәртиптеги исбилерменлер ҳәмде юридикалық шахслар.

Тутыныўшылардың еки топарға ажыратылыўының себеби олардың ҳуқық ҳәм мәплери түрли нызамлар менен қорғалғанлығында болып есапланады. Мәселен, пуқаралардың тутыныўшы сыпатында ҳуқық ҳәм мәплерин қорғаў менен байланыслы қаатнасықлар тийкарынан Өзбекстан Республикасының 1996-жыл 26-апрельдеги «Тутыныўшылардың ҳуқықларын қорғаў ҳаққындағы» нызамы²⁷ менен тәртипке салынады. Усы нызам инсапсыз бәсекиде де тутыныўшылардың ҳуқықларының қорғалыўын белгилеп қойған. Мәселен, усы нызамға муўапық, тутыныўшының тийкаргы ҳуқықларынан бири товар (жумыс, хызмет) ҳаққында, сондай-ақ, ислеп шығарыўшы (сатыўшы) ҳаққында туўры ҳәм толық мағлыұмат алыў болып еапланады. Ислеп шығарыўшы (сатыўшы) болса, өз нәўбетинде тутыныўшыға өзи реализация етип атырған товар (жумыс, хызмет) лар ҳаққында өз ўақтында зәрүр, туўры ҳәм түиникли мағлыұмат бериўи шәрт.

9-тема. ХОЖАЛЫҚ (ИСБИЛЕРМЕНЛИК) ШӘРТНАМАЛАРЫ.

Хожалық шәртнамасы түиниги, субъектлери ҳәм әҳмийети.

Ғәрезсиз республикамызда өткерилип атырылған экономикалық реформалар, ҳәкимшилиқ буйрықпазлық дүзимине ўаз кеший жәмийтлик турмыстың барлық салаларында түп өзгерислерди әмелге асырыўды ҳәм биринши нәўбетте ислеп шығарыў-хожалық байланысларын орнатыўдың базар қатнасықларына сәйкес форма ҳәм улубларын жаратыўды талап етеди.

Президент Ислам Каримов атап өткениндей, илгери бир кәрхананың кинши кәрханаға өним жеткрип бериўи, оларды қайсы аймақта жайласқанлығынан қәттийнәзер орайлатырылған тәризде әмелге асырылар ҳәм буның ушын қәрежетлер

²⁷ Узбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1996 йил, 5 — 6 сон, 59 — модда

ҳәм фондлар ажыратылар еди. Басқаша қылып айтқанда, өнім керекпе яки керек емеспе, оған талап барма яки жоқпа, буннан қәттийнәзер, ол пүткил Аўқам бойынша товар жеткерип бериўшилр ҳәм тутыныўшыларға бөлистирилип шығылар еди. Бириктирилген тутыныўшы болса, бул өнімди алыўы ҳәм өз нәўбетинде, өз өнимин басқа кәрханаларға жткерип бериўи шәрт еди²⁸ яғный кәрханалар ортасындағы хожалық қатнасықлары ажыратылған лимитлер, фондлар, нарядлар ҳәм буйыртпаларға тийкарланған болып, шәртнамалар дүзилмес, дүзилсе де екннши дәрежели әҳмийтке ий болған ҳужжет сыпатында қаралар еди.

Шартамалардың жетекшилиқ рөли ҳәм экономикалық қатнасықларды орнатыўдың жаңа принципери ҳуқықый жақтан Өзбекистан Республикасының Пуқаралық кодекси, мүлк, кооперация, ижара, исбилерменлик, дийхан, фермер, ширкет хожалық лары, акционерлик жәмийетлери ҳәм акционерлердин ҳуқықларын қорғаў, банклер ҳәм банк искерлиги, шет ел инвестициялары ҳәм шт еллик инвесторлардың кепилликлери, хожалық жүргизиўши субъектлер жумысының шәртнамалы-ҳуқықый базасы ҳаққындағы ҳәм басқа нызамларда белгилеп қойылған.

Шәртнама деп еки яки бир неше (физикалық яки юридикалық) шахстың ҳуқықлары ҳәм миннетлерин жүзег келтириў, өзгерттириў яки бийкар етиў ҳаққындағы келисимге айтылады.

Шәртнама тәреплердин питими (келисими) сыпатында төмендеги белгилер менен характерленеди:

- а) тәреплердин еркин еркин түрде билдириўи,
- б) оның мазмунын қураўшы барлық әҳмийетли шәртлер бойынша тәреплердин келискенлиги,
- в) тәреплердин өз миннетлемелери бойынша хәрекетлерин (қағыйда сыпатында) ҳақы есесине орынлаўы,
- г) Шәртнама қатнасықларында тәреплердин тенлиги,
- д) Шәртнаманы орынлаўдың юридикалық кепиллиги,
- ж) Шәртнама миннетлемелерин бузғанлық ушын жуўапкершилиқ.

Хожалық жүргизиўши субъектлер ортасындағы хожалық шәртнамаларын дүзиў, орынлаў, өзгерттириў ва бийкар қылыў ўақтында жүзеге келетуғын қатнасықлар Өзбекстан Республикасының Пуқаралық кодекси ҳәм «Хожалық жүргизиўши субъектлер искерлигинин шәртнамалы-ҳуқықый базасы ҳаққындағы нызамы ҳәм басқа нызам ҳужжетлери менен тәртипке салынады.

²⁸ Каримов И.А. Узбекистон иктисодий ислохотларни чукурлаштириш йулида. Т., Узбекистон. 1995. 209 – 210 – бетлар

Хожалық шәртнамасы деп тәрептерден бири шәртлесилген мүддетте исбилерменлик жумысы тараўында товарларды бериш, жумысларды орынлаў яки хызметлер көрсетиў миннетлемеин алатуғын, екинши тәреп товарларды, жумысларды, хызметларди қабыл қылып алыў ҳәм олардың ҳақысын төлеў миннетлемеин алатуғын келисимге айтылады.

Юридикалық шахслар, сондай-ақ юридикалық шахс дүзбеген ҳалда исбилерменлик жумысын әмелге асырып атырған физикалық шахслар хожалық шәртнамаларының субъектлери (тәреплери) болады.

Хожалық шәртнамасы тәреплари белгиленген тәртипте төмендеги ҳуқықларға ийе,

хожалық шәртнамаларын дүзиў, орынлаў, өзгерттириў ҳәм бийкар қылыў мүнәсибети менен зәрур болған мағлыўматнамалар ҳәм басқа ҳүжжетлерди сораў ҳәм алыў,

хожалық шәртнамаларын дүзиў, орынлаў, өзгерттириў ҳәм бийкар қылыў менен байланыслы мәселелер бойынша экспертлердин жазба жуўмақларын сораў ҳәм алыў, қәнийгелер менен мәсләхәтлесиў.

Мәмлекетлик органлар ҳәм басқа органларға, лаўазымлы шахсларға илтимаснамалар менен мүрәжәт етиў ҳәмде шағымлар бериў ҳәм олардан тийкарландырылған жазба жуўаплар алыў,

басқа тәрептин экономикалық аўхалы, абыройы ҳәм исшендик тәреплери ҳаққындағы мағлыўматларды топлаўы,

хожалық жүргизиўши субъектлердин ҳуқықлары ҳәм нызамлы мәплерин қорғаўдың нызамда нәзерде тутылған қуралларын ҳәм усылларын қолланыў.

Хожалық шәртнамасының тәреплари нызам ҳүжжетлеринде ҳәм шәртнамада нәзерде тутылған басқа ҳуқықларғада ийе болыўлары мүмкин.

Хожалық шәртнамасы тәреплери:

хожалық шәртнамалары ҳаққындағы нызам ҳүжжтлериниң талапларына әмл қылыўлары,

нызам ҳүжжетлеринде нәзерде тутылған жағдайларда хожалық шәртнамаларының өз ўақтында дүзилиўин тәмийинлеўи,

дүзилген хожалық шәртнамалары бойынша мойнына алынған миннетлемелерди өз ўақтында ҳәм тийисли тәртипте орынлаўлары шәрт.

Хожалық шәртнамасы тәреплери нызам ҳүжжетлеринде ҳәм шәртнамада нәзерде тутылған басқа миннтлемелергед ийе болады.

Хожалық шартнамасы-пукаралық-хуқықый шартнама есапланып, оған қарата Пукаралық кодексиниң питимлер хэм шартнамаларға тийисли барлық нормалары қолланылады.

Соның менен бирге, хожалық шартнамасы өзине тән өзгешеликлерге ийе болып, олар төмендегилер болып есапланады:

бириншиден - шартнама тек исбилерменлик жумысы тараўында-яғный пайда алыў мақсетинде.

Екиншиден-шартнама юридикалық шахслар хэм жеке тәртипте жумыс жүргизиўши исбилерменлер ортасында,

үшиншиден-шартнама товарлар бериў, жумысларды орынлаў яки хызметлер көрсетиў хаккында,

төртиншиден-шартнама тек жазба формада дүзиледи.

Исбилерменлик жумысы тараўындағы шартнамалы қатнасықлардың тийкарғы принципери төмендегилерден ибарат: хожалық шартнамаларын дүзиўдиң еркинлиги, тәреплердиң өз-ара мәпдарлығы, шартнама интизамына әмл қылыў, тәреплердиң өз-ара мүлкий жуўапкршилиги.

Хожалық шартнамалары пукаралық-хуқықый шартнаманың бир көриниси болғанлығы себепли шартнама дүзиў еркинлиги принципи де Пукаралық кодексинде белгиленген қағыйдаларға тийкарланады.

Өзбекстан Республикасы Пукаралық кодексиниң 1-статьясында пукаралық-хуқықый қатнасықлар қатнасыўшыларының теңлиги, мүлктиң қол қатылмаслығы мнен бир қатарда шартнама еркинлиги де пукаралық хуқықының тийкары сыпатында тәрийипленеди. Шартнама еркинлигиниң мазмуны кодексиниң 354-статьясында ашып берилген. Бул статьяда барлық пукаралар хэм юридикалық шахслар шартнама дүзиўд еркин деп тән алынған.

Шартнама дүзиўге мәжбүр қылыўға жол қойылмайды. Шартнама дүзиў миннеети Пукаралық кодексинде, басқа нызам яки алынған миннетлемедә нәзерде тутылған жағдайлар буннан тысқары.

Мәселен, егер тийисли өтим түрине мәмлекет буйыртпасы берилган болса, мәмлекет итияжлары ушын өним жеткрип бериў шартнамасын дүзиўг миннетли.

Тәреплер нызам хўжжетлеринде нәзерде тутылмаған шартнамаларды, сондай-ақ, түрли шартнамалардың элементлерин өз ишине алатуғын аралас шартнаманы да дүзиўлери мүмкин.

Шәртнаманың шәртлери тәреплердин қаләуи менен белгиленеди, тийисли шәрттин мазмуны нызам хужжетлери императив нормаларында көрсетип қойылған жағдайлар буннан тысқары.

Мысал ушын, аўыл хожалығы өнимлери контракция шәртнамасында басқа шәртлер менен бир қатарда хожалыққа белгиленген проценттен кем болмаған муғдарда аванс төлеў нәзерде тутылыўы мүмкин.

Солай тип, барлық хожалық жүргизиўши субъектлер шәртнама дүзиўде еркин яғный олар не ҳаққында, ким менен шәртнама дүзиўди таңлаўлары, миннетлемелерди, өз-ара хожалық қатнасықларының ҳәркеттеги нызамларға қайшы болмаған басқа ҳәр қандай шәртлерин ғәрезсиз аниқлаўлары мүмкин.

Демек, хожалық шәртнамасы: - тәреплер ортасындағы миннетлемелердин келип шығыўының тийкары есапланады: хожалық жүргизиўши субъекттин экономикалық жумысын режелестириўге тийкар болады: тәреплер ортасындағы мүлкий қатнасықлардың ҳуқықый формасы сапланады.

Хожалық шәртнамаларын дүзиў, өзгерттириў ҳәм бийкар қылыў. Хожалық шәртнамасы, қағыйда сыпатында тәреплерден бириниң оферта (шәртнама дүзиў ҳаққында усыныс) жоллаўы ҳәм екинши тәреп оны акцептлеўи (усынысты қабыл қылыўы) жолы менен дүзиледи.

Егер тәреплер ортасында шәртнаманың барлық әҳмийетли шәртлери бойынша келисимге ерисилген болса, хожалық шәртнамасы дүзилген деп есапланады.

Хожалық шәртнамасы шәртнама предметин, жеткерип берилетуғын товардың муғдары, сапасы, ассортименти ҳәм баҳасын, шәртнаманың орынланыўы мүддетлерин, ссап-китап қылыў тәртибин, тәреплердин миннетлемелерин, шәртнама миннетлемелери орынланбағанда яки лазым дәрежеде орынланбағанда тәреплердин жуўапкершилигин, тартысларды шешиў тәртибин ҳәмде тәреплердин реквизи́тлерин, шәртнама дүзилген сән ҳәм орынды ҳәм басқа әҳмийетли шәртлерди нәзерде тутыўы керек.

Хожалық шәртнамасында есап-китап қылыў тәртиби белгиленип атырылғанда товарлар (жумыслар, хызметлер) ҳақысын нызам ҳужжетлеринде белгиленгенинен кем болмаған муғдарда алдыннан төлеп қойыў әлбетте нәзерде тутылған болыўы керек.

Хожалық шәртнамасын дүзиўде тәреплер тийисли түрдеги шәртнамалар ушын ислеп шығылған ҳәмде ҳуқықый экспертизадан белгиленген тәртипте өткерилгенинен кейин жәрия етилген өзлериниң үлгидеги яки типовой шәртлерине (формаларына) әмел қылыўлары мүмкин.

10-тема. ТОВАР ҲАМ ФИНАНС БАЗАРЛАРЫНДА МОНОПОЛИСТИК ИСКЕРЛИКТИ ШЕКЛЕЎ.

Товар ҳам финанс базарларида монополистик искерлик түсиниги ҳам белгилери.

Ҳар қандай мамлекет базар қатнасықларына өтиўде өзін тән жолды таңлайды, бирақ ҳеш бири базар ызамлылықларын шетлеп өте алмайды. Базар қатнасықларында қатнасыўшы ибилерменлик субъектлери өз алдыларына пайда алыўды мақсет қылып қояды. Бунда хожалық жүргизиўшы субъектлер ызам менен қадаған етилмеген хар қандай жумыс түри менен шуғылланыўлары мүмкин. Бирақ, хожалық жүргизиўшы субъектлердин жумысы мамлекет тәрөпинен бәрқулла ҳуқықый жақтан тәртипке салыныўын талап етеди. Керииншежағдайда болса, хожалық жүргизиўшы субъектлер айырым ҳарекетлери менен мамлкт экономикасының раўажланыўына унамсыз тәсир көрсетиўлери мүмкин. Усы ҳарекетлерден бири хожалық жүргизиўшы субъекттин монополистик искерлиги болып сапланады.

Монополистик искерлик-бул хожалық жүргизиўшы субъектлердин ҳамде мамлекетлик басқарыў органлары ҳамде жргиликли мамлктликк ҳәкимият органларының монополияға қарсы ызамларға қарсы ҳарекети болып, ол бәсекиге жол қоймаслыққа, оны шеклеўге яки жоқ қылыўға қааратылған болады.

Монополистик искерлик ибилерменликке унамсыз тәсир көрсететуғын факторлардан бири болып есапланады. Ол ислепп шығарыўға, ең аҳмийетлиси болса, адамлардың мәплерине зыян жеткереди¹. Бәсеки менен монополистик искерлик бир-бирине қайшы түсиник болғаны менен айырым ҳалында бири екіншисин келтирип шығарады. Мәселен, бәсекиде жеңип шыққан субъект кейиншелик монополистик искерликти әмелге асырыўы мүмкин. Соның ушын да, усы қатнасықлар ондай тәрөптен ҳуқықый тәртипке салыныўы тийис, олардан бири екіншисин келтирип шығармаслығы тийис.

Монополистик искерлик бәсекиге тосқынлық қылыў, оны шеклеў яки пүткиллей жоқ қылыў менен байланыссы қатнасық болғанлығы ушын өзиниң субъект қурамына ийе. Оның субъект қурамы кеңирек болып, оған хожалық жүргизиўшы субъектлер, мамлекетлик басқарыў органлары ҳамде жергиликли мамлекетлик ҳәкимият органлары киреди.

Монополистик искерликти шеклеў ҳамде бәсекини раўажландырыў менен байланыссы ҳуқықый қатнасықлар Өзбекстан Республикасының 1996 жыл 27

¹ Ислөм Каримов □Ўзбекистон □□□ асрга интилмокда□Т., □Ўзбекистон□ 1998 йил, 34—бет

декабрьдеги «Товар базарларында монополистлик искерликти шеклеў ҳәм бәсеки хаккында»ғы нызамы¹ менен тәртипке салынады.

Монополистлик искерлик төмендеги төрт көрините әмелге асырылыўы мүмкин:

бириншиси, хожалық жүргизиўши субъекттиң өз үстин дәрежесинен нызамсыз пайдаланыўы,

екиншиси, еки яки оннан артық хожалық жүргизиўши субъектлердиң бәсекини шеклеў мақсетиндеги келисими,

үшиншиси, мәмлекетлик басқарыў органлары ҳәм жергиликли мәмлекетлик ҳәкимият органларының бәсекини шеклеўга кара-тилган харакатлари.

төртиншиси, мәмлекетлик басқарыў органлары менен жергиликли мәмлекетлик ҳәкимият органлары ҳәмде хожалық жүргизиўши субъектлер ортасындағы бәсекини шеклеўге қаратылған келисими.

Хожалық жүргизиўши субъекттиң өз үстин ҳалатын нызамсыз пайдаланыўы кең тарқалған монополистлик искерлик **түрлеринен бири** болып есапланады.

үстин ҳалат-антимонополиялық нызамның нызамсыз түниклеринен бири болып, ол хожалық жүргизиўши субъекттиң яки бир қанша хожалық жүргизиўши субъектлердиң тутыныў ушын орнын басыўшысы болмаған товар базарында ямаса бир-бириниң орнын басатуғын товарлар базарында бәсекиге шешиўши тәсир көрсетиўи, басқа хожалық жүргизиўши субъектлердиң базарға кириўин қыйынластырыў яки олардың экономикалық искерлик еркинлигин өзгеше тәризде шеклеў имканиятын беретугын ҳүкимран ҳалаты есапланады. Хәзирги пайытта базардағы товары (жумысы, хызмети) ниң үлеси 65% ҳәм оннан көбин қурайтуғын хожалық жүргизиўши субъекттиң ҳалаты үстин деб есапланады. Бирак хожалық жүргизиўши субъекттиң базардағы үлеси 65% ҳәм оннан артық болғаны менен, оның ҳалаты үстин деп тән алынбаслығы да мүмкин. Буның ушын хожалық жүргизиўши субъект бәсекиге унамсыз тәсир көрсетпей атырғанлығын тийкарлап бериўи лазим.

Базардағы үлеси 35% тен 65% ке шекем болған хожалық жүргизиўши субъект үстин ҳалатқа ийе болмайды. Бирак монополияға карсы мәмлекетлик орган тәрәпинен усы ҳалат үстин ҳалат деп тән алыныўы да мүмкин. Бунда хожалық жүргизиўши субъекттиң базардағы үлесиниң турақлылығы, базардағы бәсекишилерге тийисли үлеслердиң муғдары, усы базарға жаңа бәсекишилердиң кире алыўлары ҳәм басқа негизлер инабатқа алынады. 35% ке шекем болған үлес болса үстин ҳалат жағдайын жүзеге келтирмейди.

¹ Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 2—сон, 54—модда

Үстинлик җалатын белгилеп бериүши дәреже көрсеткиши түрли мәмлекетлерде хәр қыйлы. Бул тиккелей усы мәмлекет экономикасының раўажланғанлық дәрежеси менен байланыслы. Раўажланған мәмлекетлерде усы көрсеткиш 10% тен 30% ке шекем қылып белгилеп қойылған. Бул тиккелей усы мәмлекетлерде бәсекиниң раўажланғанлығынан хәмде монополистлик искерликтин жоқлығынан яки кем дәрежеде екенлигинен дерек береді.

Үстин җалатқа ийе болыўдың өзи монополистлик искерлик деп есапланбайды. Монополистлик искерлик болыўы ушын хожалық жүргизиўши субъект өзиниң үстинлик җалатын ызамсыз пайдаланыўы керак. өз җалатын ызамсыз пайдаланыўы хожалық жүргизиўши субъекттин бәсекини шеклеў яки басқа хожалық жүргизиўши субъектлердин экономикалык мәплерине зыян жеткериў менен байланыслы болған хәрекетлеринде көринеди.

Хожалық жүргизиўши субъекттин үстинлик җалатын ызамсыз пайдаланыўы менен байланыслы хәрекетлерди еки топарға ажыратыў мүмкин. Биринши топарда, монополистлик искерлик хожалық жүргизиўши субъекттин бир тәреплеме хәрекетлерди ислеўи арқалы әмелге асырылады. Усы хәрекетлерге төмендегилер киреди:

- базарда қымбатшылықты келтирип шығарыў хәм баҳаларды асырыў мақсетинде товарларды айланыстан алып қойыў,

- тийисли товарды ислеп шығарыў яки жеткерип бериў иманиятлары бар болғанда шәртнама дүзиўден бас тартыўы,

- монопол қымбат яки монопол арзан баҳаларды белгилеў,

- басқа хожалық жүргизиўши субъектлердин базарға кириўине тосқынлық қылыўы.

Екинчи топарда, монополистлик искерлик хожалық жүргизиўши субъекттин басқа хожалық жүргизиўши субъектлер менен шәртнамалар дүзиўинде көринеди. Буларға төмендегилер киреди:

- контрагентке шәртнама мазмунына тийисли болмаған шартларни мажбуран киритишН

- контрагентни басқа хожалық жүргизиўши субъектлерга нисбатан тенг болмаған хәмзиятта салып куядиган камситувчи шартларни шәртнамага киритишН

- контрагент тәрөпинен басқа товарларды сатып алыў яки сатыў ямаса контрагенттин басқа хожалық жүргизиўши субъектлерден товарлар сатып алыўынан яки басқа хожалық жүргизиўши субъектлерге товарлар сатыўынан өзин тыйыў шәрти менен шәртнама дүзиўге разылық бериў.

Жоқарыда санап өтилген үш жағдайда үстин ғалатқа ийе болған хожалық жүргизиўши субъект өзи ушын пайдалы, контрагент ушын пайдалы болмаған шәртлер тийкарында шәртнама дүзеди. Бул болса оған қосымша дәрамат келтиреди хәм оның үстинлик ғалаты жәнде күшейеди. Бирақ хожалық жүргизиўши субъекттиң монополистлик искерлиги менен байланыслы хәрекетлари айырым жағдайларда нызамлы деп табылыўы да мүмкин. Буның ушын усы хәрекетлердиң унамлы хәмде унамсыз тәреплери салыстырылып көриледи.

Монополистлик искерликтің биринши түрине киретуғын, кең тарқалған хуқықбузарлықлардан бири монопол баҳаны орнатыў болып есапланады.

Монопол баҳа - бул базардың айрықша баҳасы болып, ол монопол пайда алыў ушын талап хәм усыныстан келип шығатуғын теңсалмақтылық баҳаға қарата жоқары яки пәс қылып белгиленеди. Монопол баҳа монопол қымбат хәм монопол арзан баҳаларға бөлинеди..

Монопол қымбат баҳа - товар базарында үстин ғалатқа ийе болған хожалық жүргизиўши субъекттиң ислеп шығарыў қуўатларынан толығы менен пайдаланбаслығы себепли килған тийкарысыз қәрежетлерин қаплаў яки товар сапасын кемейттириў қосымша қосымша пайда алыў мақсетинде товарға белгиленетуғын баҳа болып есапланады. Монопол қымбат баҳаға жасалма түрде товар дефицитин жүзеге келтириў, ислеп шығарыў көлемин кемейттириў яки қарыйдалра талабын жасалма түрде көбейттириў арқалы ерисиледи.

Монопол арзан баҳа болса товар базарында үстин ғалатқа ийе болған қарыйдар яки үстин ғалатқа ийе болған сатыўшы тәрепинен орнатылады. Үстин ғалатқа ийе болған қарыйдар тәрепинен монопол арзан баҳаның орнатылыўынан мақсет, қосымша пайда алыў яки тийкарысыз исленген сатыўшы сатыўшы есабынан қаплаў болып есапланады. Үстин ғалатқа ийе болған сатыўшы тәрепинен монопол арзан баҳаның орнатылыўынан мақсет базардан бәсекишилерди сығып шығарыў болып есапланады.

Монополистлик искерликтің **екинши тури** еки яки оннан артық хожалық жүргизиўши субъектлердиң базарда бәсекини шеклеўге яки жоқ қылыўға қаратылған келисимлери (питимлери) тийкарында әмелге асырылады. Усы келисимлер монополистлик искерликти келтирип шығарыўы ушын, онда қатнасып атырған хожалық жүргизиўши субъектлер бәсекилесиў имканиятына ийе болыўлары хәмде олардың базардағы үлеси жәми 35% яки оннан артықты қураўы لازم. Соның ушын оларды төмендегилер бойынша питим дүзиўи қадаған етиледи:

-қатаң баҳалар, тарифлер, шегирмелер, үстемелер, қосымша төлемлер яки артықша баҳаларды белгилеў ямаса оларды сақлап турыў,

-еркин базар бақаларының қарар табыуына тосқынлық қылып, оларды жасалма түрде өстириу яки кемейттириу,

-ислеп шығару, өним сатыу базарлары хәм капитал қойылмалар үстинен қадағалау орнатыу.

-усыныс көлемин жасалма түрде өзгерттириу мақсетинде ислеп шығару көлемлерин келисип алыу,

-аукционлар, биржалар хәм басқа кимзыят саудаларында бақаларды асыру, кемейттириу яки услап турыу,

-бақа саласында кемситиулерди белгилеу,

-базарды аймақ бойынша, сатыу яки сатып алыу көлеми, товарлар түрлери бойынша, сатыушылар, қарыйдарлар хәм буйыртпашылар шеңбери бойынша бөлип алыу,

-белгили товарлардың сатыушылары яки олардың қарыйдарлары, буйыртпашылары сыпатында басқа хожалық жүргизиуши субъектлердин базарға кириуин шеклеп қойу яки оларды базардан шетлетиу.

Усы мазмундағы питимлар хожалық жүргизиуши субъектлер тәрепинен дүзилген болса, олар толық яки кисман ҳақыйқый емес деп табылады.

Монополистлик искерликти келтирип шығаруы мүмкин болған питимлер өз-ара бәсекилеспейтуғын хожалық жүргизиуши субъектлер тәрепиненде дүзилиуи мүмкин. Усы ҳалатта питим қарыйдар менен сатыушы яки өним жеткерип бериуши ортасында дүзиледи хәм бунда олардан бири әлбетте үстин ҳалатқа ийе болады. Соның ушын да бундай ҳалатларда қарыйдарлардың аймағы яки шеңберин шеклейтуғын, өзинен қарыйдар сатып алған товарларды кайта сатыу ушын бақаға шеклеулар белгилейтуғын хәмде хожалық жүргизиуши субъектлерге бәсекишилер ислеп шығарған товарларды сатыуды қадаған ететуғын питимлерди (келисимлерди) дүзиу қадаған етиледи. Егерде бундай питимлер дүзилген болса, олар да толық яки қысман ҳақыйқый емес деп табылуы мүмкин.

Хожалық жүргизиуши субъектлердин жоқарыда көрсетип өтилген мазмундағы питимлери монополияға қарсы мәмлекетлик орган тәрепинен нызамлы деп те табылуы мүмкин. Бундың ушын питим қатнасыушылары усы келисим унамсыз ақыбетлер келтирип шығармаслығын тийкарлап бериулер талап етиледи.

«Товарлар базарында монополистлик искерликти шеклеу хәм бәсеки хаккында»ғы нызамның 6-статьясына мууапық юридикалық шахслардың бирлеспелери (аўқамлары, бирикпелери) не хәмде хожалық ширкетлери хәм жәмийетлерине оларға бирлескен хожалық жүргизиуши субъектлердин искерлигине

бәсекини шеклеў мақсетинде араласыў қадаған етиледі. Болмаса, усы бирлеспелер ҳәмде хожалық ширкетлери ҳәм жәмийетлери суд тәртибинде сапластырылыўы мүмкин. «Банк ҳәм банклер искерлиги хаккында»ғы нызамның¹ 40-статьясында болса банклердиң банк операциялары базарын монополиялаў ҳәм банк исинде бәсекини шеклеўге қаратылған питимлерге ерисиў мақсетинде өз аўқамлары, бирлеспелери ҳәм басқа бирлеспелеринен пайдаланыўы қадаған етиледі.

Монополистлик искерликтің **үшінши түри** тиккелей мәмлекетлик басқарыў органлары ҳәмде жергиликли мәмлекетлик ҳәкимият органларының искерликлери менен байланыслы. Бунда олардың искерлиги бәсекини шеклеўге қаратылған болады. Олардың бәсекини шеклеўге қаратылған ҳәрекетлари төмендегилерде көринеди:

-қандайда бир искерлик саласында жаңа хожалық жүргизиўши субъектлерди дүзиўге шеклеўлер енгизиў яки белгили бир товарларды ислеп шығарыўды қадаған етиў.

-хожалық жүргизиўши субъектлерге шәртнамалар дүзиўде кимгедур үстинлик бериў, тугыныўшылардың белгили шеңберлерге товарларды биринши нәўбетте жеткерип бериў хаккында көрсетпелер бериў,

-айырым хожалық жүргизиўши субъектлерге тиккелей бир товар базарының өзинде ислейтуғын басқа хожалық жүргизиўши субъектлерге үстинлик бериўши салық яки басқа жеңилликлерди бериб қойыў,

-хожалық жүргизиўши субъектлердиң акцияларын (үлеслерин) сатып алыў,

-айырым хожалық жүргизиўши субъектлердиң искерлиги ушын басқа кемситиўши яки жеңилликли шәрт-шәраятларды белгилеў.

Жоқарыда санап өтилген ҳәрекетлар тәбийғый апатлар ҳәмде ўақыялардың ақыбетлерин сапластырыў мақсетинде әмелге асырылатуғын болса монополистлик искерлик деп есапланбайды ҳәм нызамлы деп табылыўы мүмкин. Мәмлекетлик басқарыў органлары менен жергиликли мәмлекетлик ҳәкимият органларының монополистлик искерликке жол қойып атырғанлықларының нызамсыз себеби төмендегилерден ибарат:

-бириншиси, мәмлекетлик органлардың хожалық жүргизиўши субъектлер искерлигине араласыўы ҳәзирде даўам етпекте, себеби алдыңғы кадрлар мәмлекетлик органларда өз искерликларин даўам еттирип атыр ҳәм оларда жаңаш дүньяға көз-қарас жүдә әсте-ақырын қәлиплесип атыр,

¹ Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 йил, 54 – модда ,5 – 6 – сон,

екиншиси, экономикалык ҳам ҳуқықый билимлери бар болған кадрлардың жетеспеслиги яки олардың базар экономикасының мазмунын терең түсинип жетпегенлиги.

Монополистлик искерликтің **төртінши тури** басқарыу органының басқа бир басқарыу органы менен яки хожалық жүргизиуши субъект пенен бәсекини шеклеуге қаратылған питимлерінде көринеди. Усы келісімлер баҳаларды асырыу, кемейттириу, сақлап турууға, базарды аймақтық принцип бойынша, сатыулар ҳам сатып алыулар көлеми, товар түрлери ямаса сатыушылар, қарыйдарлар, буйыртпашылардың шеңбери бойынша бөлистирип алыуға, хожалық жүргизиуши субъектлердің базарға кириуін шеклеу ҳам оларды базардан шетлетиуге қаратылған болыуы мүмкин. Соның ушын да бундай мазмундағы питимлерди дүзиу қадаған етиледі ҳам олар ҳақыйқый емес деп табылады.

Мәмлекетлик басқарыу органлары тәрәпинен монополистлик искерликти әмелге асырылыуына жол қоймаслық ушын оларды товарлар ислеп шығарыу яки сатыуни монополияластыруу мақсетинде бирлесиуи, оларға бәсекини шеклеп қойыуи мүмкин болған ўәкилликлерди беріу, сондай-ақ басқарыу органларының ўазыйпаларын хожалық жүргизиуши субъектлер ўазыйпалары менен қосып жиберіу ҳамде хожалық жүргизиуши субъектлерге усы органлардың ўәкилликлерин беріу қадаған етиледі.

11-тема. Хожалық (исбилерменлик) искерлигине салықлар арқалы тәсир етиудің ҳуқықый тийкарлары.

Өзбекстанда хожалық (исбилерменлик) искерлигин салықлар қуралында басқарыу, оның ыызамсыз функциялары ҳам принциплери

Салықлар ва басқа мәжбүрий төлемлер алыныуы-ҳәзирги замон мәмлекетлериниң барлығына тән болған өзегешик есапланады.. Себеби, мәмлекеттиң әскерий-қорғаныу, социаллық-экономикалык, басқарыу, мәдений-руўхый тараўларындағы искерлигин материаллық-финанслық жақтан тәмиәинлеу, мәмлекет органлары бир қәлипте ислеуине ерисиудің ыызамсыз дереги юридикалық ҳамде физикалық шахслардан алынатуғын ҳәр түрли салықлар, мәжбүрий төлемлер

есапланады. Сол себепли мәмлекет салық системаларын анық, нәтийжели ислеуи, салық төлеушилердин болса салық төлеуге тийисли конституциялық миннетлемелерин өз ўақтында, толық орынлауи мәмлекет экономикалык, социаллык, мәдений раўажланыуына унамлы тәсир көрсетиуши қудиретли факторлардан саналады. Мәмлекеттиң әскерий-қорғаныў, экономикалык, социаллык ҳәм басқа дәстүрлериниң нәтийжели орынланыуы, халықтың социаллык жақтан қорғалыуы, мәденият, илим ҳәм техника раўажланыуының тәмийинлениуи көп жақтан енгилген салықлар ҳәмде басқа мәжбүрий төлемлерди өз ўақтында, толық көлемде мәмлекет ғәзийнесине келип түсиуине, мәмлекет бюджети дәрәмат бөлегиниң орынланыуына байланыслы болып есапланады.

Усы ўазыйпалардың орынланыуыда хожалық субъекти болған юридикалык ҳәм физикалык шахслар төлейтуғын салықлар, басқа мәжбүрий төлемлер жетекши орында турады. 2003 жылда қосымша салықлар түсимлери 1 триллион 367,5 млрд сумды қурап, олар бюджет дәрәматларының 59 процентинен артықрағын тәмийинлеуи керек. Келеси жылда ресурс салықлары жәми бюджет дәрәматларындағы үлеси 9,1 процентин қурауи нәзерде тутылмақта.²⁹

Салық – юридикалык ҳәм физикалык шахслар тәрәпинен жеке тәртипте, қайтарып бермеслик шәрти менен өзлерине меншик хуқықы тийкарында тийисли болған яки оператив басқарыуларда, хожалық жүритиулеринде болған қаржыларды (пул формасындағы) нызам хўжетлеринде белгилеп қойылған муғдарда, мүддетлерде ҳәм тәртипте мәмлекет бюджетине мәжбүрий түрде төлеп турылатуғын суммадан ибарат.

Мәжбүрий төлемлер–бул юридикалык ҳәм физикалык шахслар тәрәпинен мәжбүрий тәртипте төлениуи лазым болған пул суммасы болып есапланады. Салық сусаласындағы хуқықый сиясат фискал (мәмлекет ғәзийнесин толтыруи) мақсетинен басқа бир қатар экономикалык, сиясий, хуқықый функцияларды да гөзлейди. Салықлар қуралында экономиканы раўажландыруи, шеклеуи, тәртипке салыуи, қадағалауи, басқаруи сыяқлы функциялар орынланады.

Салықларды раўажландыруи функциясы экономиканың белгили секторларын үстин раўажландыруи мақсетке ерисиуи деп табылғанында әмелге асырылады. Мәселен, мәмлекетке шет ел инвестициясын кеңирек тартыуи мақсетинде қоспа кәрханаларда шет еллик шериклер үлесиниң көбирек болыуы хошаметленеди ҳәм бул көрсеткиштиң артыуы салық жеңиллигиниң кеңейиуине себеп болады яки болмаса хожалық жүргизиуши субъект өзи ислеп шығарған өнимлерди қаншелли көбирек

²⁹ Халк сузи. 2002 йил 25 декабр. № 279.

экспортқа жиберсе, соншелли көбирек салық жеңилликлеринен пайдаланыў имканиятына ийе болады ҳәм т.б.

Салықларды шеклеў функциясы өнимлер ҳәм хызметлердиң белгили түрлерин ўақтынша кемейттириў. Усы сектордағы материаллық, финанслық ҳәм басқа ресурсларды басқа бағдарға бурыў зәрүрлилиги туўылғанда экономика тармақларында қурамлы өзгерислерди әмелге асырыўдың экономикалык усылы сыпатында қолланылады. Мәселен, бөлип саўда ислеўдиң жүдә кең ен жайыўы да ҳазирги ўақытта ислеп шығарыў тармақларындағы турғынлық, материаллық ислеп шығарыўды жәнede хәўиж алдырыў зәрүрлилиги товарлар базарында белгили шеклеўлер қолланылыўына, салықлар муғдарының ол жерде сезилерли көбейттирилиўине себеп болады.

Салықларды тәртипке салыў функциясын да орынлайды. Салыққа тийисли нызам ҳужжетлеринде исбилерменлик субъектлери тәрeпинен салық салыў объектлери есапланыўшы финанслық ҳәм басқа операциялардың есап-китабын жүритиў, есабатлар тапсырыў, салықларды төлеў тәртибин белгилеп бериледи. Салықлардың нызамсыз функцияларынан бири **қадағалаў функциясы** саналады. Хожалық жүргизиўши субъектлер тәрeпинен хожалық искерлигин, салыққа тартылатуғын объектлерди туўры ҳәм толық есапқа алып барылыўы, тийисли салықлар ҳәмде басқа мәжбүрий төлемлерди өз ўақтында, толық көлемде бюджетке төлениўи мәмлекет салық хызмети органлары тәрeпинен нызам ҳужжетлеринде белгиленген тәртипте қадағалап барылады.

Салықлар басқарыў функциясын да орынлайды. Бул функцияның жүзеге шығыўы белгили бир район (қала), ўәлаят, пүткил мәмлекет көлеминде мәмлекет бюджети дәрәмат бөлеги орынланыўын шүлкемлестириў, ҳәр түрли салықлар ҳәм мәжбүрий төлемлердиң бюджетке келип түсиўин басқарыў, Усы процессти улыўмаластырыў, анализ қылыў, зәрүр жағдайларда тийисли усыллар ҳәмде қураллар менен оған тәсир етиў ўақтында көзге тасланады.

Салықлар ғәзийнени толтырыў (фискал), хошаметлеў, тәртипке салыў, қуралы сыпатында қолланылар екен, белгили бир принциплерге таянған ҳалда қолланылады. Салыққа тийисли қатнасықларда төмендеги принциплерге әмел қылынады:

1. Салықлардың улыўмалығы яғный бир қыйлы экономикалык ҳәм юридикалык статусга ийе болған хожалық субъектлери улыўмалық тийкарларда салыққа тартылады, оларға жеңилликлер, нызам ҳужжетлеринде нәзерде тутылған тийкарлар *ҳәм тәртиплерде ғана берилиўи мүмкин:

2. Салықларды нызам тийкарында ҳәм әшқара тәризде енгизилиўи. Өзбекстан Республикасы Салық кодексиниң 5-статьясына муўапық Өзбекстан Республикасында

салықлар ҳам жыйындар Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси тәрәпинен белгиленеди. Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси ўәкиллик берган жағдайларда салықлардың айырым түрлери Өзбекстан Республикасы Хүкметі тәрәпинен де белгилениўи мүмкин.

Салық тури, оның муғдары, төлеўшилери, төлений тәртиби әшкара тәризде алдыннан белгиленгенлиги, бул тараўда өзбасымшалықларға жол қойылмаслығы, салық демократизмининң ең әҳмийетли кепилликлеринен болып есапланады:

3. Салық төлеўши исбилерменлик субъектининң хожалық ғәрезсизлигине ийе екенлиги, салық суммасын ҳеш кимнинң араласыўысыз еркин түрде есаплап шығыўы, бюджетке төлеўи, оның салық саласындағы ишки ислерине ҳеш кимнинң араласыўына жол қойылмаслығы:

4. Салықларды енгизиў жумысы менен салықларды топлаў искерлигин бир-биринен қатаң ажыратылғанлығы яғный салықлар мәмлекет ызамшылық ҳәкимияты органлары тәрәпинен орнатылыўы, салықларды топлаў (салыққа тийисли ызамлардың орынланыўын тәмийинлеў) атқарыўшы органлар тәрәпинен әмелге асырылыўы ҳам бул мәмлекет органларының бир-бирининң ислерине араласпаўы:

5. Салықлар енгизиў, салық ызам ҳүжетлери орынланыўы үстинен қадағалаўдың әмелге асырылыўы:

6. Салықлар төленийининң, салыққа тийисли ызам ҳүжетлери бузылғанлығы ушын жуўапкершиликтиң барлығы;

7. Салықлардан исбилерменликти, экономиканы хошаметлеў қуралы сыпатында кең пайдаланылыўы. Булардан тысқары, салық қатнасықларында демократизм, инсанпәрўарлық, ызамлылық, социаллық далаттың қарар таптырылыўы сыяқлы улыўма ҳуқықы принциплер де толық әмел қылады.

Хожалық искерлигине салықлар арқалы тәсир етиў мақсети, түсиниги ҳам қураллары. Мәмлекет экономикалык турмысы ҳам хожалық искерлигине мәмлекет жолы менен тәсир етиўдинң ең нәтийжели усылларынан бири - салықлар арқалы басқарыў. Мәмлекет хожалық-исбилерменлик искерлигине тәсир өткерий ўақтында ислеп шығарыўды хошаметлеў, фискал мақсетлерге ерисиў, ызамлар менен белгилеп қойылған тәртип-қағыйдаларға әмел қылыныўын қадағалаўға умтылады.

Мәмлекеттинң ықтыярындағы экономикалык ҳамде ҳуқықый механизм сыпатында салықлар арқалы тәртипке салыў өзине тән белгилар ҳамде өзгешеликлерге ийе. Бунда ең алды менен салықлардың мәжбүрийлиги яғный хожалық субъекти мәмлекетке бойсыныўы лазым екенлиги ҳам ол салық төлеў-төлемеслик мәселесин өзи өз қәлеўине көре шеше алмаслығы нәзерде тутылыўы лазым. Исбилермен белгили

өзгешеликлерге ийе болған ўақыттан баслап (мәселен, дәрәмат (пайда) алыўи, мүлкке ийе болыўи, жерге ийелик қылыўи ҳәм басқалар) өз-өзинен (автоматик тәризде) салық төлеўшиге айланады. ҳәмде салық бойынша тийисли миннетлемелерге ийе болып қалады.

Салықлардың және бир белгиси - салықлар есесине ҳәр бир ҳақы яки жеңиллик бериў көзде тутылмағанлығы болып есапланады. Мәмлекет пүткил жәмийеттиң турмыс искерлигин финанслық жақтан тәмийинлер екен, салық төлеўшиге тиккелей ол төлеген салық есесине қандай да бир тәризде ҳақы төлеў яки қандай да бир хызмет көрсетиў миннетлемесин өзиниң мойнына алмайды.

Салықлар қайтарып алынбаслық шәрти менен салық төлеўшилер тәрәпинен төлениўи яғный хожалық субъектлеринен топланған салықлар шахсы белгисизлестирилген ҳалда мәмлекет ғәзийнесине, оның абсалют ийелигине өтеди, оның келешекте қайтарып берилиўи яки қандайда бир тәризде компенсация етилиўи итималы бар болмайды.

Салықлар ҳәкимшилиқ яки жынайый тәртипте қолланылатуғын жәриймалардан, юридикалық шахсларға қарата қолланылатуғын экономикалық (финанслық) шаралардан парық қылып, жаза болып есапланбайды ҳәм исленген ҳуқықбузарлық ис-ҳәрекет ушын жуўапкершилиқ шарасы емес. Салықлар бул - хожалық жумысы алып барылғанлығы ушын хожалық субъектлери тәрәпинен мәмлекет пайдасына әмелге асырылатуғын төлемнен ибарат.

Хожалық субъектлерине салықлар арқалы тәсир өткериў мүлкти оның ийесинен мәмлекет пайдасына алыўдың айрықша усылы сыпатында хожалық субъекти тәрәпинен орайлық яки жергиликли бюджетке пул формасында төлемлер төлеўи тәризинде әмелге асырылады.

Өзбекстан Республикасы Салық кодексиниң 9-статьясына муўапық, Өзбекстан Республикасы аймағында салықлар ҳәм жыйынлар Өзбекстан Республикасытиң пул бирлиги - сумда есаплап шығарылады».

Хожалық искерлигине салықлар арқалы тәсир етиў өз ишине тәртипке салыў ҳәмде қадағалаўды да қамрап алады. Тәртипке салыў ыызамшылық тараўына тийисли болып, Өзбекстанда салық мәселелерине тийисли ыызамлар ҳәм басқа ыызам ҳүжжетлериниң көп санлы системасы бар. Олардан ең әҳмийетлилери қатарына Өзбекстан Республикасының Салық кодекси³⁰, «Мәмлекетлик салық хызмети хаккында»ғы³¹ ыызам, Өзбекстан Республикасы Президентиниң Пәрманлаыры³²,

³⁰ Узбекистон Республикасининг Солик Кодекси. – Т., [Адолат] 1999.

³¹ Узбекистон Республикасининг Янги конунлари, №17. – Т., [Адолат]1998.

Ўзбекистон Ҳукумати қарарлари³³, ведомстволық норматив ҳужжатлар³⁴ ҳам басқалар киритилиши мумкин.

12-тема. Сыртқы экономикалық искерликти ҳуқықый тәртипке салыў.

Ўзбекистон Республикасы өз суверенитети ҳам миллий ғәрезсизлигин қолға киргизгеннен кейинги дәслепки жыллардан баслап-ақ жәхән хожалық системасы менен узақ ўақыт даўамында ўзилип қалған байланысларды тиклеўге халық аралық бирге ислесиўге кирисиўши мәмлекетлар менен саўда-экономикалық ҳам басқа байланысларды жолға қойыўға киристи.

Сыртқы экономикалық искерликтин жолға қойылыўы ҳам кең раўажландырылыўы Ўзбекстанның сыртқы дўняға шығыўының нызамсыз усылларының бири болып қалды.

Ғәрезсизлик жылларында сыртқы экономикалық байланыслар қурамы жағынан өзгерттирилип, шийки затты шетке шығарыўдан таяр өнимлер, тамамланған технология нәтийжелерин экспорт етиўге өте баслады. Соның ишинде, егер 1991 жылда экспортта пахтаның үлеси 77,6 процентти қураған болса, 2000 жылға келип, бул көрсеткиш 28 процентти, машиналар ҳам таяр үскенелерди шетке сатыў 1991 жылда бар-жоғы 1 процентти қураған болса, 2000 жылда бул көрсеткиш 23 процентти қурады. 1998 жылда сыртқы саўда айланысы 6,9 млрд. АҚШ долларын, саўда балансындағы унамлы саўда болса 240 млн. АҚШ долларын қурады.¹ Бүгинги күнге келип мәмлекетимиз сыртқы саўда айланысы жәнеде артты, экспорт көлеми ўзликсиз өсип бармақта.

Ўзбекистон Республикасында сыртқы экономикалық искерлик мәмлекет сыртқы саясатының қурам бөлеги сыпатында мәмлекетлердин суверен тенлиги, күш ислетпеў, шегаралардың қол қатылмаслығы, тартысларды тыныш жол менен шешиў, басқа мәмлекетлердин ишки ислерине араласпаў принциплерине ҳам халық аралық ҳуқықтың улыўма мойынланған принциплерине ҳам нормаларына тийкарланған ҳалда әмелге асырылыўы Ўзбекистон Республикасы Конституциясында белгилеп қойылған.

³² Масалан: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 26 июлдаги «Давлат бюджетига соликлар ва туловлар буйича имтиёзлар беришни тартибга солиш тугрисида»ги Фармони.

³³ Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг 2001 йил 31 декабрдаги 490 – сонли «Давлат бюджети параметрлари тугрисида»ги қарори.

³⁴ УзР Адлия вазирлигида 2002 йил 2 мартда 1109 – сон билан руйхатга олинган «Юридик шахслар даромадлари (фойдаси)дан бюджетга солиқни ҳисоблаб чиқиш ва тулаш тартиби тугрисидаги Йуриқнома»

¹ “Халқ сузи”, 2000 йил 13 октябр

«Өзбекстан Республикасының сыртқы экономикалық жумысы хақында»ғы, «Инвестиция жумысы хақындағы», «Шет эл инвестициялары хақында»ғы, «Шет эллик инвесторлар хуқықларының кепилликлери хэм оларды қорғаў шаралары хақында»ғы ыызамлар сыртқы экономикалық искерликти тәртипке салыўшы хуқықый негиз есапланады. Буннан тысқары сыртқы экономикалық искерликке ол яки бул дәрежеде байланыслы болған «валюта басқарыўы хақында»ғы, «Бажыхана тарифи хақында»ғы, «Исбилерменлик жумысы еркинлигиниң кепилликлери хақында»ғы ыызамлар қабыл етилген.

«Сыртқы экономикалық искерлик хақында»ғы ыызамның 3-статьясына муўапық, сыртқы экономикалық искерлик дегенде, Өзбекстан Республикасы юридикалық хэм физикалық шахслардың, сондай-ақ, халық аралық шөлкемлер менен өз-ара пайдалы экономикалық байланысларды орнатыў хэм раўажландырыўға қаратылған жумысы түсиниледи», яғный Өзбекстан ыызамшылығына муўапық, сыртқы экономикалық искерлик, бул Өзбекстан Республикасы физикалық шахслары менен сырт ел мәмлекетлерине тийисли юридикалық хэм физикалық шахслар арасындағы саўда-экономикалық хэм басқа хожалық байланысларынан ибарат. Усы көз-қарастан қарағанда Т.М.Иванованың: «Сыртқы экономикалық искерлик дегенде, мәмлекеттиң басқа мәмлекетлер менен, саўда, экономикалық, техникалық, мәдений, туризм сыяқлы тараўлардығы бирге ислесиўди раўажландырыўға қаратылған искерлигинен ибарат»¹, деген пикирге қосылыў қыйын. Себеби, сыртқы экономикалық искерлик оның қатнасыўшылары болған юридикалық яки жеке исбилермен физикалық шахслар тәрeпинен ыызам хўжетлеринде белгиленген тәртипте әмелге асырылатуғын искерлик болып есапланады. Мәмлекет бул искерликти хуқықый жақтан тәртипке салып барыўы сыртқы экономикалық искерлик алып барылыўы ушын зәрүр қолай шөлкемлестириўшилиқ, экономикалық хэм басқаша шәрт-шәраятларды жаратып бериўи мүмкин. Мәмлекеттиң өзи де субъект сыпатында сыртқы экономикалық искерликте тиккелей яки өзиниң арнаўлы ўәкиллик берилған шөлкемлери арқалы қатнасыўы мүмкин.

Сыртқы экономикалық искерликтiң жолға қойылыўында хэм оның қатнасыўшылары тәрeпинен бул искерликти әмелге асырылыўы ушын зәрүр шәраятлар жаратылыўында Өзбекстан Республикасының сыртқы саўда экономикалық искерлигине тийисли миллий ыызамшылығы системалары менен бир қатарда халық аралық шәртнамалар, соның ишинде, көп тәрeплеме хэм еки тәрeплеме питимлер хэмде хәр түрли келисимлер зәрүр әҳмийетке ийе болады. 1992 жыл 15 майдағы

¹ каранг: "Хозяйственное право " М, "Бек", 1994.,2 – том 253 – бет

Ғарезсиз Мәмлекетлер Дослық Аўқамына ағза мәмлекетлердин сыртқы экономикалык искерлик бағдарында бирге ислесиў ҳаққындағы келисим»ин усындай көп тәреплеме шәртнама мысалында көрсетиў мүмкин.

Сыртқы экономикалык искерлик анық алынған тараўлар бойынша еки тәреплеме халық аралық шәртнамалар тийкарында терең раўажланады. Себеби бундай шәртнамалар экономикалык раўажланыўда зәрүр әҳмийетке ийе болып, тәреплерге тек ҳуқық ҳәм миннетлемелер орнатыў емес, ал өз-ара ислесиўдин анық бағдарларын белгилеў, бирге ислесиўде жүзеге келетуғын машқалаларды шешиўде зәрүр роль ойнайды. Себеби саўда-экономикалык байланысларда өз-ара қолай режим (бажыхона, салық ҳәм басқа салаларда) тийкарынан еки тәреплеме питимлерге муўапық белгиленеди.

Мәмлекеттин сыртқы экономикалык искерликти шөлкемлестириў, өз миллий хожалық жүргизиўши субъектлери ушын сыртқы экономикалык байланысларда қолайлы экономикалык ҳәм ҳуқықый режимди жаратыў саласында басқа мәмлекетлер, халық аралық шөлкемлер менен дүзетуғын көп тәреплеме ҳәм еки тәреплеме шәртнама қатнасықлары халық аралық ғалаба ҳуқық предмети есапланса, Өзбекстан Республикасы миллий хожалық субъектлери тәрeпинен басқа мәмлекетлердин юридикалык ҳәмде физикалык шахслары менен дүзилетуғын шәртнама байланыслары халық аралық жеке ҳуқықтин предмети болып саналады. Хожалық ҳуқықы болса, хожалық жүргизиўши субъектлердин исбилерменлик искерлигин әмелге асырыў процессинде, мәмлекеттин бажыхана аймағынан өним ҳәм товарларды, финанс қаржыларын, алып өтиў яки басқа мәмлекет аймағында хызмет көрсетиў, жумыс орынлаў менен жүзеге келетуғын қатнасықларды үйренеди.

Сыртқы экономикалык искерликти ҳуқықый тәртипке салыўдың объекти болып, хожалық жүргизиўши субъектлер ортасында өнимлерди экспорт ҳәм импорт етиў бойынша жүзеге келетуғын ҳәмде басқа мәмлекет аймағында хызметлер көрсетиў ҳәм жумыс орынлаў процессинде жүзеге келетуғын қатнасықлар есапланса, сыртқы экономикалык искерлик объектлери дегенде алды-сатты яки алмаслаў мүмкин болған товарлар (жумыслар, хызметлер), ҳәр қандай мал-мүлк, соның ишинде қымбат баҳалы қағазлар, валюталар ҳәм валюта баҳалықлары, электр, ыссылық энергиясы ҳәм энергияның басқа түрлери, транспорт қураллары, интеллектуал мүлк объектлери түсиниледи.

Сыртқы экономикалык искерликти әмелге асырып атырған Өзбекстан Республикасының юридикалык ҳәм физикалык шахслары сыртқы экономикалык искерлик субъектлери есапланады.

Сыртқы экономикалық искерлик субъектлеринин ҳуқықлары ҳәм миннетлемелери «Сыртқы экономикалық искерлик ҳақында»³⁵ ынамында белгиленген. Усы ынамын 7-статьясына көре:

ынамы ҳужжетлери шеңберинде сыртқы экономикалық искерликте қатнасу формаларын ғарезсиз белгилеу, сыртқы экономикалық искерликти әмелге асыру ушын өз хохишига кура басқа юридик ҳәм физикалық шахсларни шәртнама тийкарында белгиленген тәртипте жалб етиу:

сыртқы экономикалық искерлик натижаларига, Сонын ишинде миллий ҳәм шет эл валютасидаги дәрматга ынамы ҳужжат-ларига статьясына мустанкил түрде ийелик етиу, оннан пайдаланыу ҳәм тасарруф этиш ҳәм басқа ынамий ҳуқық-ларга ийе.

Буннан тысқары Өзбекстан Республикасынын «Исбилерменлик жумысы еркинлигинин кепилликлери ҳақындағы» ынамын 22-статьясында белгиленгениндей, исбилерменлик жумысы субъектлери ынамы ҳужжетлерине мууапық сыртқы экономикалық искерликти ғарезсиз түрде әмелге асырады. Исбилерменлик жумысы субъектлеринин мәмлекетлик дизимнен өткерилгенлиги сыртқы экономикалық искерлик қатнасушысы сыпатында қосымша дизимнен өтпеген ҳалда валюта есап бетлерин ашыу ҳәм сыртқы экономикалық искерликти әмелге асыруи ушын тийкар болады.

Сыртқы экономикалық искерлик юридикалық шахс формасындағы исбилерменлик субъектлери тәрәпинен де сондай-ақ юридикалық шахс дүзбеген ҳалда исбилермен физикалық шахслар тәрәпинен де белгиленген тәртипте әмелге асырылыуы мүмкин.

Өзбекстан Республикасынын «Сыртқы экономикалық искерлик ҳақындағы» ынамына мууапық мәмлекетимизде физикалық шахслар да сыртқы экономикалық искерлик субъектлери бола алыуы белгиленген болып, олар тәрәпинен сырт ел мәмлекетлеринин юридикалық ҳәм физикалық шахслары ҳәмде халық аралық шөлкемлер менен өз-ара пайдалы экономикалық қатнасулар орнатылып, мәмлекетимиз тутынуы базарынын толтырылыуына сезиларли тәсир көрсетпекте. Тиккелей физикалық шахслардың сыртқы экономикалық искерлик субъектлери сыпатында искерлик көрсетиуи ушын жеке тәртиптеги исбилермен сыпатында мәмлекет дизимнен өтиуи лазымлығы ынамы ҳужжетлеринде белгиленген. Мәмлекет дизимнен өтпеген ҳалда бундай искерлик пенен шуғылланыу қадаған етилед.

Сыртқы базарларға ғарезсиз шығу ҳуқықы мүлкшилик формасынан қәттийнәзер барлық хожалық жүргизиуши субъектлер ушын бир қыйлы белгиленуи

³⁵ Узбекистон республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2000 й., 5,6 – сонлар, 148 – модда

менен бирге миллий мәплерди қорғаў мақсетинде стратегиялық зәрүр ресурслар экспорты ҳәм импорты орайластырылған тәртипте әмелге асырылыўы белгиленген. Соның менен бирге, республикамызда пахта, жипек, алтын ҳәм улыўма мәмлекетлик экспорт ресурсларын қурайтуғын басқа товарлар экспортына тийисли абсалют ҳуқық сақланып қалынды. Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Сыртқы экономикалық байланыслар министрлигиниң хожалық есабындағы бөлимшелерин мәмлекет акционерлик компанияларына айландырыў ҳаққындағы» 1995 жыл 14 августтағы Пәрманына көре орайластырылған экспорт ҳәм мәмлекет итиязлары ушын импортлар қылыў, сыртқы саўда операцияларын орынлаўға тийисли хызметлер көрсетиў «Өз-марказимпекс», «өзсаноатмашимпекс», «Инновация», «Марказсаноатэкспорт» мәмлекет акционерлик сыртқы саўда компаниялары тәрәпинен әмелге асырылыўы белгиленген. Сыртқы экономикалық искерлик субъектлери усы искерликти тиккелей өзлери яки дәлдалшылары арқалы ямаса хәр еки формада әмелге асырыўлары мүмкин. Өз нәўбетинде сыртқы экономикалық искерликте дәлдалшылық жумыслари менен шуғылланыўшы кәрханалардың өзлери де сыртқы экономикалық қатнасықлардың ғәрезсиз субъектлери саналады.

Сыртқы экономикалық искерлик субъектлери сыртқы экономикалық искерликти әмелге асырыўлары ўақтында төмендеги миннетлемелерге әмел қылыўлары лазым:

сыртқы экономикалық искерлик ҳаққындағы есабатын нызам ҳужжетлеринде белгиленгениндей тапсырма бериў: Өзбекстан Республикасы аймағына алып кирилип атырылған товарлардың Өзбекстанда белгилеп қойылған техникалық, фармакология, санитария, ветеринария, фитосанитария, экология стандартлары ҳәм талапларына муўапықлылығын тастыйықлаўшы белгиленген тәртипте тапсырыўы ҳәм басқа нызам талап ететуғын миннетлемелерге ийе болады. «Сыртқы экономикалық искерлик ҳаққындағы» нызамның 15-статьясына муўапық, Өзбекстан Республикасы сыртқы экономикалық искерлик субъектлериниң ҳуқықлары ҳәм нызамлы мәплери тәмийинлениўин кепиллестиреди.

Мәмлекет органлары ҳәм олардың лаўазымлы шахслары сыртқы экономикалық искерлик субъектлериниң нызам ҳужжетлерине муўапық әмелге асырылып атырылған искерлигине араласыўға ҳақылы емес. Өзбекстан Республикасының мәмлекет органлары сыртқы экономикалық искерлик субъектлериниң усы нызамда белгиленген ҳуқықларын бузыўшы ҳужжетлер қабыл еткен жағдайда, оларға жеткерилген зыянның орны нызам ҳужжетлерине муўапық қапланады. Сыртқы экономикалық искерлик субъектлери сыртқы экономикалық искерлик тараўындағы өз ҳуқықлары ҳәм мәплерине тийисли болған ҳәм жасырын түрде болмаған мағлыўматларды нызам

хүжжетлерінде белгиленген тәртіпте мәмлекет органларынан алыўға ҳақылы болып есапланады.

Сыртқы экономикалық искерликти тәртіпке салыўшы ҳәм улыўма мәжбүрий түрдеги нызам хүжжетлери ғалаба мағлыўмат қуралларында жәрия етилиўи ҳәм сыртқы экономикалық искерлик субъектлери олардан еркин пайдалана алыўлары шәрт.

Сыртқы экономикалық искерликтің мәмлекет тәрәпинен тәртіпке салыныўы. Сыртқы экономикалық искерлик те мәмлекет сыртқы саясатының бир бағдары сыпатында экономикалық, саясий, ҳуқықый ҳәм басқа қураллар менен тәртіпке салынып барылады. Бунда төмендеги принциплерге әмел қылынады:

сыртқы экономикалық субъектлериниң еркинлиги ҳәм экономикалық ғәрезсизлиги;

сыртқы экономикалық искерлик субъектлериниң теңлиги;

саўда-экономикалық қатнасықларды әмелге асырыўда кемситиўлерге жол қойылмаслығы;

сыртқы экономикалық искерликти әмелге асырыўдан өз-ара мәпдарлық;

сыртқы экономикалық искерлик субъектлериниң ҳуқықлары ҳәм нызамлы мәплери мәмлекет тәрәпинен қорғалады.

13-тема. ИНВЕСТИЦИЯ ИСКЕРЛИГИНИҢ ҲУҚЫҚЫЙ ТӘРТІПКЕ САЛЫНЫҰЫ.

«Инвестиция» сөзи англиз тилинен алынған болып, «капитал қойылыўы» деген мәнисти аңдатады. **Инвестициялар** экономикалық ҳәм басқа искерлик объектлерине киритилетуғын материаллық ҳәм материаллық емес затлар ҳәмде оларға тийисли ҳуқықлар есапланса, инвестиция жумысы субъектлериниң инвестицияларды әмелге асырыў менен байланыслы ҳәрекетлари комплекси **инвестиция жумысы** деп жүритиледи. Инвестиция жумысы исбилерменлик искерлигин әмелге асырыўдың бир көриниси болып есапланады, соның ушын да исбилерменликке тән болған белгилер яғный мүлкий ғәрезсизлик, басламашылық ҳәм тәўекелшилик оғанда тән болған өзгешелик есапланады.

Инвестиция жумысының субъектлеринен бири инвестор болып, ол өз қаржыларын, қарызға алынған ҳәм тартылған қаржыларды, мүлкий байлықларын ҳәм оларға тийисли ҳуқықларды, сондай-ақ интеллектуал мүлкке тийисли ҳуқықларды инвестиция жумысы объектлерине тартыўды әмелге асырады. Бундай өзине тән

искерлик субъектлеринин және бир үлкен топары бар болып, олар инвестиция искерлиги қатнасыўшылары деп жүритиледи ҳәм олардың нызамсыз ўазыйпасы инвестордың буйыртпаларын орынлаўшы сыпатында инвестиция искерлигин тәмийинлеў болып есапланады.

Инвестор ҳәм инвестиция жумысының қатнасыўшылары-субъектлери төмендегилер болыўы мүмкин:

-Өзбекстан Республикасының резидентлери-пуқаралары, юридикалық шахслары;

-жергиликли мәмлекетлик ҳәкимият органлары ҳәм мәмлекет басқарыўы органлары;

-сырт ел мәмлекетлер, халық аралық шөлкемлер ҳәм шет ел юридикалық шахслары ҳәмде пуқаралар, сондай-ақ пуқаралығы болмаған шахслар ҳәм Өзбекстан Республикасының шет елде турақлы жасаўшы пуқаралары;

-бирге ислесиўдин инвестиция искерлигин әмелге асырып атырған юридикалық ҳәм физикалық шахслары, сондай-ақ мәмлекетлер ҳәм халық аралық шөлкемлер.

Инвесторлар буйыртпашы (қаржы киритиўши), кредитор, сатып алыўшы болыўлары, сондай-ақ инвестиция жумысы қатнасыўшысы ўазыйпасын орынлаўшы да болыўлары мүмкин.

Гәп Өзбекстан Республикасы аймағында шет эл инвестициялары хаккында кетер екен, сонны атап өтиў керек, Өзбекстан Республикасы аймағында шет ел инвесторларының дәрамат (пайда) алыў мақсетинде исбилерменлик жумысы ҳәм нызам ҳужжетлеринде қадаған етилмеген басқа түрдеги искерлик объектлерине қосатуғын барлық түрдеги материаллық ҳәм материаллық емес байлықлары ҳәмде оларға тийисли ҳуқықлары, соның ишинде интеллектуал мүлкке тийисли ҳуқықлары, сондай-ақ шет ел инвестицияларынан алынған ҳәр кандай дәрамат түсиниледи.

Өзбекстан Республикасында шет ел инвесторлары төмендегилер:

шет эл мәмлекетлери, шет эл мәмлекетлеринин ҳәкимшилик ҳәм аймақлық органлары, мәмлекетлер аралық питимлер ҳәм басқа шәртнамаларға муўапық дүзилген яки халық аралық ғалаба ҳуқық субъектлери болған халық аралық шөлкемлер, шет ел мәмлекетлеринин нызам ҳужжетлерине муўапық дүзилген ҳәм жумыс алып барып атырған юридикалық шахслар, басқа ҳәр кандай ширкетлер, шөлкемлер ҳәм бирлеспелер, шет ел пуқаралары болған физикалық шахслар, пуқаралығы болмаған шахслар ҳәм шет елдерде турақлы жасайтуғын Өзбекстан Республикасы пуқаралары болыўы мүмкин.

Шет ел инвестициялари мамлекет яки жеке инвестициялар формасында болыуы мумкин. Биринши формада мамлекет инвестициялары қатнасып, бунда бир мамлекет басқа мамлекетке кредитлер яки басқаша формадағы қарызлар бериуи мумкин. Бундай қатнасықларға халық аралық ҳуқық нормалары қолланылады. Екинши формада болса, бир мамлекет жеке фирмалары, компаниялары яки пуқаралары басқа мамлекеттиң тийисли субъектлерине беретугын инвестициялар түсиниледи. Инвестиция қатнасықлары сол дәрежеде қурамалы ҳәм көп тәреплемели, көбинесе мамлекетлер ортасындағы қатнасықлар жеке шахслар ортасындағы қатнасықлар менен өз-ара байланысқан болады. Бундай байланыс суброгацияда, яғный инвестор ҳуқық ҳәм талаптарын мамлекетке тапсырғанда айқын көринеди.³⁶

Инвестиция жумысы мамлекет тәрәпинен тәртипке салынады. Мамлекет инвестиция жумысының нызамшылық негизин жетилистириу, салық төлеушилер ҳәм салық салыу объектлерин, салық ставкалары ҳәм оларға тийисли жеңилликлерди қатламластырыушы салық системасын қолланыу, нормалар, қағыйдалар, стандартларды белгилеу, монополияға қарсы шараларды қолланыу, кредит сиясаты ҳәм баҳа сиясатын өткериуе ҳәм басқа тәбийғый ресурсларға ийелик етиу ҳәм олардан пайдаланыу шәртлерин белгилеу, инвестиция жойбарларын экспертиза қылу механизмлерин белгилеу ҳәм басқа жоллар менен бундай искерликти әмелге асырады.

Инвестиция киритиуден нызамсыз мақсет-дәрамаат алыу ҳәм унамлы социаллық нәтийжеге ерисиу болып есапланады.

Инвестиция киритиуде алды менен:

- инвестиция жумысы субъектлериниң ғәрезсизлиги ҳәм басламашылығы;
- киритилетуғын материаллық затларға инвестиция статусын бериу (пуқара өзиниң итияжларын қанаатландырыу ушын алған буйымлары инвестиция бола алмайды);
- нызам менен белгиленген инвестиция искерлигин әмелге асырыу имканияты жаратылыуы зәрүр болып есапланады.

Инвестиция жумысының объекти-материаллық ҳәм материаллық емес затлар ислең шығарыу объектлери есапланады. Республикамызда базар қатнасықларының жүзеге келиуи ҳәм раўажланыуы, исбилерменликтин раўажланыуы бар қаржыларды ықтыярыи инвестициялау тийкарында искерлик жүритиуди талап етеди. Инвестиция, соның ишинде шет ел инвестицияларын ҳуқықый тәртипке салыу, бириншиден,

³⁶ Тадбиркорлик ҳукуки: (Махсус кисм): Дарслик /Тахририят хайъати: Ш.Рузиназаров, А.Саидов, К.Рашидов ва бошк.; Масъул мухаррир: Ш.Рузиназаров. — Т.: «Консаудитинформ» 2002.873 — бет.

миллий нызам ҳужжетлери менен, екиншиден, халық аралық шәртнамалар менен әмелге асырылады.

Инвестицияның төмендеги түрлери бар: капитал, инновация ҳәм социаллық инвестиция. Капитал инвестиция топарына нызамсыз фондларды жүзеге келтириўши ҳәм қайта ислеп шығарыўға, сондай-ақ, ислеп шығарыўдың басқа формаларын ислеп шығарыўға қосылатуғын инвестициялар киреди.

Инновация инвестициялар топарына техника ҳәм технологиялардың жаңа әўладын ислеп шығыў ҳәм өзлестириўге қосылатуғын инвестициялар киреди. Социаллық инвестициялар топарына инсан жетискенлигин, маманлығы ҳәм ислеп шығарыў тәжирийбесин асырыўға, сондай-ақ, материаллық емес затлардың басқа формаларын раўажландырыўға қосылатуғын инвестициялар киреди.

Өзбекстан Республикасында инвестиция жумысы тийкарынан 1998 жыл 30-апрельде қабыл етилген “Шет ел инвестициялари хаккында”ги¹, “Шет ел инвесторлары ҳуқықларының кепилликлери ҳәм оларды қорғаў шаралары хаккында”ғы², 1998 жыл 24-декабрьде қабыл етилген “Инвестиция жумысы хаккында”ғы³ сыяқлы арнаўлы нызамлар, сондай-ақ усы саланы тәртипке салыўға қаратылған басқа пуқаралик нызам ҳужжетлери менен тәртипке салынады.

Соның менен бир қатарда Өзбекстан Республикасы Президентиниң «Экономикалык реформаларды жәнede тереңлестириў, жеке мулк мәплериниң қорғалыўын тәмийинлеў ҳәм исбилерменликти раўажландырыў шара-илажлары ҳаққындағы», «Экспорт өнимлерин ислеп шығарыўшы кәрханаларды хошаметлеўге тийисли қосымша шара-илажлар хаккындағы», «Сырт ел инвестициялары қатнасыўындағы кәрханаларды дүзиў ҳәм олар искерлигин хошаметлеўге тийисли қосымша шара-илажлар ҳаққындағы», Пәрманлары, Өзбекстан Республикасы Мннистрлер Кабинетиниң «Сыртқы экономикалык искерликти тәртипке салыў механизм жетилистириўге тийисли шара-илажлар хаккындағы», «Импорт тутыныў товарларын алып келиў ҳәм сатыўды жетилистириў шара-илажлары хаккындағы» қарарлары тиккелей инвестиция процессин жетилистириў мақсетинде қабыл етилген.

Сол сыяқлы Өзбекстанда инвестиция искерлигин тәртипке салыўға қаратылған нызамшылықтың миллий системасы өзине тән түрде белсендилик пенен қәлиплестирилип барылмакта. Буған мысал сыпатында «Өзбекинвест» миллий қамсызландырыў компаниясын, «Өзбекинвест» сыртқы экономикалык миллий банки,

¹ Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. № 5-6. 91-модда.

² Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. № 5-6. 91-модда.

³ Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. № 1.10-модда.

Министрлер Кабинети аймағында БМШ (ЮНИДО) менен биргеликтеги техникалық жәрдем жойбары шеңберинде инвестицияларға көмеклесиў хызмети, мәмлекетлик мулк комитети жанында көшпес мулк ҳәм сырт ел инвестициялары агентлигин, сондай-ақ халық аралық финанс корпорациялар менен қоспа банклерди, қоспа лизинг компанияларын көрсетиў мүмкин.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жанында 2001 жыл 5-мартда Сыртқы экономикалық байланыслар ҳәм сырт ел инвестициялар департаменти дүзилгенлигин, «2001-2002-жылларда сырт ел инвесторларын тартыў арқалы кәрханаларды мәмлекет ийелигинен шығарыў ҳәм меншиклестириў бойынша келеси шара-илажлар ҳаққындағы» Министрлер Кабинети тәрәпинен арнаўлы қарар қабыл етилгенлигин айрықша атап өтиў керек.

Жоқарыдағылар ҳақыйқатындада Өзбекстан Республикасы экономикасында шет ел инвестицияларын кең тартыў ушын жетерли шәрт-шәраятлар жаратылғанлығы ҳәм бул тараўда нызамшылық тийкарлары жаратылғанлығынан дерек береді.

Шет ел инвестицияларын ҳуқықый қорғаў мақсетиндее 2-май 2003-жылда Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети тәрәпинен «Туўрыдан-туўры сырт ел инвестицияларын ҳуқықый қорғаўды күшейттириўге тийисли қосымша шара-илажлар ҳаққындағы» 205-санлы қарары үлкен әҳмийетке ийе.

Буған тийкар «Шет ел инвесторлар ҳуқықларының кепилликлери ҳәм оларды қорғаў шаралары ҳаққындағы» Өзбекстан Республикасы нызамына муўапық ҳәм республикаға туўрыдан-туўры сырт ел инвестицияларын тартыў ушын инвестицияларды исенимли ҳуқықый қорғаўдың әмелий механизмин жаратыў, мине сол тийкарда мәмлекеттеги инвестиция орталығын жәнеде жақсылаў мақсетинде Министрлер Кабинети Әдиллик министрлигине сырт ел инвесторларын ҳәм сырт ел инвестициялары қатнасындағы кәрханаларды ҳуқықый қорғаўды тәмийинлеў ўазыйпасын тапсырды ҳәм оған төмендеги ҳуқықларды, соның ишинде:

-сырт ел инвесторлары ҳәм сырт ел инвестициялары қатнасындағы кәрханаларды жуўапкершиликке тартыўдың тийкарлылығын зәрүр хужжетлер, соның ишинде жынайый, пукаралық, хожалық ҳәм ҳәкимшилик ислер материаллары менен танысыў жолы менен үйренип шығыў:

-министрликлер, мекемелер ҳәм қадағалаў органлары, сондай-ақ жергиликли хокимият ҳәм басқарыў органлары басшыларына нызам ҳужжетлериниң анықланған бузылыўлари, нызам бузылғанлығын ҳәм оған алып келиўши шәрт-шәраятлардың себеплерин сапластырыў ҳаққында белгиленген мүддетлерде орынланыўы мәжбүрий болған усыныслар киритиў:

-лаўазымлы шахслар тәрәпинен сырт ел инвесторлары хәм сырт ел инвестициялары қатнасыўындағы кәрханалардың ҳуқықлары хәм нызамлы мәплери бузылғанлығы ҳалаты анықланған жағдайларда, сондай-ақ әдиллик органларының нызамлы талаплары лаўазымлы шахслар тәрәпинен орынланбаған жағдайда айыпкер лаўазымлы шахсларды жуўапкершиликке тартыў ҳаққындағы мәселелерди тийисли органлар алдына қойыў:

-сырт ел инвесторлары хәм сырт ел инвестициялары қатнасыўындағы кәрханалардың ҳуқықларын бузып атырған қадағалаўшы хәмде жергилики ҳәкимият хәмде басқарыў органларының ҳәрекетти яки қарарларын тоқтытып қойыў сыяқлы берилди.

Усы қарар менен сырт ел инвестициялары хәм сырт ел инвестициялары қатнасыўындағы кәрханаларды ҳуқықый қорғаў басқармасы Әдиллик министрлигинде дүзилди хәмде басқарма ҳаққындағы Реже ислеп шығылды.

Шет ел инвестицияларын ҳуқықый тәртипке салыўда мәмлекетлер ортасындағы еки хәм көп тәрәплемели шәртнамалардың орны, әҳмийети үлкен.

Бул сыяқлы шәртнамалардан бири «Инвестицияларды кепиллестириў бойынша көп тәрәплеме агентликти дүзиў хаккында»ғы Сеул Конвенциясы болып, ол 1988-жыл 12-апрельден күшке кирген. Өзбекстан Республикасы оны 1992-жыл 2-сентябрьде ратификация кылған хәм ол сол жылдың 24-сентябринен күшке кирген.

Усы Конвенцияға ағза болыў жеке хәм мәмлекетлик қамсызландырыў системасын шет ел инвестицияларын қамсызландырыў халық аралық көп тәрәплемели системасы менен бириктирилиўине алып келди. Соның ишинде, оған муўапық ўазыйпасы шет ел инвестицияларын кепиллестириў, инвесторларды қаржылаў, тәуекелшиликлерди қамсызландырыў хәм басқалар есапланған көп тәрәплемели халық аралық шөлкем (МИГА) дүзилди. Көбинесе усы шөлкем қамсызландырыўшы, шет ел инвесторы есапланған юридикалық яки физикалық шахслары болса қамсызландырылыўшы сыпатында шәртнамада тәрәплер болып катнасады.

Бул халық аралық шөлкемнің өзине тән, басқа шөлкемлерге усамайтуғын және бир өзгешелиги сонда, қамсызландырыў ҳалаты жүз берген жағдайларда, соның ишинде мәмлекетте шет ел инвесторы мулки национализация етилгенде, сондай-ақ шет ел инвесторы дәраматы суммасын шет елге өткериўи ушын белгили бир шеклеўлер енгизилгенде хәм басқа соған уқсас шет ел инвесторының ҳуқықларын басқа формаларда бузылған жағдайларда усы шөлкем тәрәплер ортасында дүзилген шәртнамаға муўапық инвестор көрген зыянларды төлеп берий миннетлемесин алады.

Ўзбекистоннинг бул барадағы және бир дәдил кәдеми оның 1965-жыл 18-мартта имзаланған ҳәм 1966-жыл 14-октябрьде күшке кирген «Мәмлекетлер ҳәм шет ел шахслары ортасындағы инвестицион тартысларды шешиў тәртиби хаққында»ғы Вашингтон Конвенциясын 1994-жыл 6-майда ратификация қылған.

Конвенцияның мақсети халық аралық раўажланыў банки жанында инвестиция тартысларын шешиў бойынша Орайды дүзиў ҳәм усы Орайда белгили мәмлекет ҳәм шет мәмлекети шахслары ортасында жүзеге келетуғын инвестицион тартысларды Конвенция қағыйдаларына муўапық жарастырыў ҳәмде арбитраж жолы менен шешилиўин тәмийинлеўден ибарат.

Орай қурамына ҳәкимшилиқ кеңес ҳәм Секретариат киреди. Секретариат өз нәўбетинде дәлдалшылар дизими ҳәм арбитрлар дизимин алып барады. Ҳәкимшилиқ кеңес қурамына Конвенцияны имзалаған мәмлекетлердин ҳәр биринен бир ўәкиллер киреди. Бундай ўәкиллер жетерли маманлыққа ийе болған шахслар арасынан таңланып, олардың дизими ҳәр алты жылда жаңаланып турады.

Орай өзи көрсеткен хызметлерден түсетуғын қаржылар ҳәм басқа қаржылар есабынан қаржыланады, ол иммунитет ҳәм жеңилликлерге ийе. Иммунитет дегенде ҳәкимшилиқ кеңес баслығы ҳәм ағзаларының жеке иммунитети, арбитрлар, дәлдалшылар ҳәм секретариат хызметкерлеринин иммунитети, ҳүжжетлер иммунитети, архивлердин қол қатылмаслығы ҳәм басқалар түсиниледи. Жеңиллик дегенде соны нәзерде тутыў лазым, Орайдың мүлки, дәраматы ҳәм басқалардан салық алынбайды ҳәм хеш кандай жыйынлар оларға қолланылмайды.

Конвенция мазмунына муўапық **арбитраж** тартысты тәрәплер ортасында дүзилген шәртнамада нәзерде тутылған ҳуқық нормаларын қолланған ҳалда шешеди. Тәрәплердин бул ҳаққында келисими болмаған жағдайда, арбитраж тартысты шешиўде шәртнаманың тәрәпи болған келисилип атырылған мәмлекет ҳуқықын, сондай-ақ қолланылыўы мүмкин болған халық аралық ҳуқық нормаларын қолланады.

Усы Конвенцияның зәрүр тәрәплери және сонда, бириншиден, онда қатнасыўшы мәмлекетлер өз аймағында қосылыўшы мәмлекетлер арбитраж қарарларының өз аймағында орынланыўын тәмийинлеў миннетлемесин алса, екиншиден, усы Конвенцияға Ўзбекистонның қосылыўы қосымша еки яки көп тәрәплеме халық аралық питимлер дүзбеген мәмлекетлердин инвесторлары менен Ўзбекистандағы шет ел инвесторлары ортасында жүзеге келетуғын тартыслар шешилиўинин универсал системасы жаратылды.

Инвестицияларды хошаметлеў ҳәм өз-ара қорғаў ҳаққында Ўзбекстан Республикасы 40 тан артық мәмлекетлер менен питимлер дүзген. Бул сыяқлы

питимлерди дүзиу тийкарынан, шет ел инвестицияларын национализация хэм экспроприациядан қорғау, инвесторға өз дэраматлары хэм капиталларын шет елге тосқынлықсыз өткеріу имканиятын беріу, инвестор менен оның капиталы бойынша келип шығатуғын тартысларды халық аралық арбитражда көріп шығыу хэм миллатке қолайлырок режим жаратыуға каратылады.

14-тема. Қымбат бахалы қағазлар базарының мәмлекет тәрәпинен тәртипке салыныуы.

1-§. Қымбат бахалы қағазлар түсиниги

Хожалық жумысында пул менен бир қатарда қымбат бахалы қағазлар айланысы да зэрүр орын ийелейди. Қымбат бахалы қағазлардың тәбийғый өзгешеликлеринен келип шығып оларды қымбат бахалы деп болмайды, ал ол ийесине белгили бир бахалықларға (зат, пул, материаллық хэм материаллық емес хуқықлар) ийе болыуы тастыйықланғанлығы ушын да қымбат бахалы. Қымбат бахалы қағазлар пул сыяқлы айланыста хэмде төлемде қолайлы қурал. Әсиресе, ол өз функциясы менен қамсыздандырыу полиси, карыздарлықты тастыйықлаушы тилхат, ўәсиятнама сыяқлы белгили қымбат бахалықларға ийе болған басқа қағазлардан парқланады. Базар экономикасы қатнасықларында хэм пуқаралық айланысында қымбат бахалы қағазлар мүлкий хуқықлардың кепиллиги сыпатында көринеди хэм субъектлердин артықша пул запаслары айланысын тезлестириуге жәрдем береді.

Мүлк формалары эволюциясы хэм кредиттин раўажланыуы жәмийет ислеп шығарыу системасында қымбат бахалы қағазлардың кең қолланылыуына себеп болып, қымбат бахалы қағазлар ислеп шығарыуға қаржы тартыудың ең мақул усылы сыпатында бир қатар унамлы өзгешеликке ийе.

Қымбат бахалы қағазлардың тарийхый қәлиплесиуи антик Римге барып такалады. Дәслепп, аўызеки келисим формасындағы қымбат бахалы қағазлар, император Юстиниан дәўирине келип жазба формада дүзиле басланды. Нәтийжеде затқа, пулға болған хақы (хуқық хэм талап) қағаз бенен бирикти хэм бир ўақыттың өзінде затқа болған хуқық хэм қағазға болған хуқық бирлесип, улыўма қағазға болған хуқық жүзеге келди. XII әсирге келип, хақ-хуқықларын өзінде билдириуши қағаз хәр қыйлы белги хэм мәжбүрий жазыуларға ийе болды. Сол ўақытлардағы қымбат бахалы қағаз өз ийесине беретуғын хуқықлар шеңбери жүдә көп болғанлығы себепли қымбат бахалы қағазлар әсте-ақырын қолдан-қолға өте баслады. Орта әсирлерге келип көп ғана мәмлекетлер (Англия, Германия, Франция) өз қәрежетлерин қаплау ушын көшпес мүлк орнына ғәзийне миннетлемелери хэм облигациялар шығара баслады. Тек

ғана XVII әсирге келип, қымбат бақалы қағазлардың арқа тәрәпинен имза қойып, басқа адамға берилиуі әдет түсіне кирди. Қымбат бақалы қағазларға имза қойылыуы олардың ийелериниң аңсат алмасыуына хәм қымбат бақалы қағазлардың айланыста қолланылыуын тезлетиуге себеп болды. Сондай-ақ, имзалардың пайда болыуы нәтийжесинде қымбат бақалы қағазлар төлем хәм кредит бериу қуралы болып хызмет қыла баслады. XVII әсирге келип үлесли қымбат бақалы қағаз-акция пайда болды. XIX әсирден баслап қымбат бақалы қағазлар өзгерип, қәлиплесип хәм экономикалық турмыста кең қолланылатуғын халатқа өтти.

Қымбат бақалы қағазлар-мүлкий хуқықлардың белгиленген форма хәм мәжбүрий реквизи́тлерине әмел қылған халда тастыйықлаушы хұжжетлер есапланып, оларды берген жағдайда ғана усы хуқықларды әмелге асырыу яки басқа шахсларға бериу мүмкин болады (ФК 96-статьясы). Бунда тийисли хуқықларды әмелге асырыу ушын қағыйда бойынша қымбат бақалы қағазды усыныу лазым болады. Раўажланған хожалық айланысында қымбат бақалы қағазлардың кең тарқалғанлығы, олардың белгиленген бақаға ийе екенлиги ушын пуллар менен ең мақул айланыс хәм төлем қуралы екенлиги, кредит қуралы ролиниң орынланыуы мүмкинлиги хәмде түрли мәплерге болған хуқықларды өткере алыуы менен белгиленеди.³⁷

“Қымбат бақалы қағазлар хәм фонд биржасы хаққындағы” нызамның (02.09.1993й.) 1-статьясына муўапық, қымбат бақалы қағазлар олар шығарған шахспенен олардың ийеси ортасындағы мүлкий хуқықларды яки қарыз қатнасықларын тастыйықлаушы, дивидент яки процентлер көринисиндеги дәрамат төлеуди хәмде усы хұжжетлерден келип шығатуғын хуқықларды басқа шахсларға бериу имканиятларын назерде тутыушы пул хужжетлери болып есапланады.

Қымбат бақалы қағазлар-бланкалар, сертификатлар формасында яки есап бетлердеги жазыу формасында болыуы хәм есап-китап қылыуда, сондай-ақ кредит бойынша гиреу сыпатында пайдаланылыуы мумкин. Қымбат бақалы қағазлар юридикалық хәм физикалық шахслар ортасындағы ықтыярыйлық тийкарында тарқатылады. Қымбат бақалы қағазлар-бул нызамда белгиленген тәртіпте шығарылған хәм номинал³⁸ бақаға ийе болған пул хұжжети болып есапланады. Олар мүлкшилик қатнасықларын билдиреди хәм қандай мүлк яки пул муғдарына ийелик қылыу хуқықын тастыйықлайды. Қымбат бақалы қағазлар дивидент яки процентлер көринисинде дәрамат төлеуди хәмде усы хұжжетлерден келип шығатуғын хуқықларды

³⁷ Гражданское право. Учебник. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого, М., Проспект. 1998 г

³⁸ Пул хұжжетлеринде көрсетилген басланғыш номинал бақа, улыума алғанда, белги характерине ийе болып, хәр дайым олардың хақыйқый базар бақасын (қәдирин) билдире алады.

басқа шахсларға бериу имканиятын нәзерде тутарды. Басқаша қылып айтқанда, ийелик қылыу хуқықын тастыйықлаушы, дивиденд яки процентлер көринисиндеги дәрамат алыуды гөзлеуши, эмиссия қылыушы хәм сатып алыушы ортасындағы өз-ара мүлкий қатнасықларды билдириуши, басқа шахсларға бериу имканиятын нәзерде тутыушы, барлық пуллы хужжетлер қымбат бахалы қағазлар деп жүргизиледи.

Ең зәрүри, хәр кандай қымбат бахалы қағаз нызамда белгиленген формаларда дүзилген болыуы хәм зәрүрий реквизитлерге ийе болыуы лазым. Буннан тысқары қымбат бахалы қағазлар өз ийеси әмелге асырыуы лазым болған хуқықлар, яғный оның юридикалық имканиятлары (дивиденд алыу, белгили пул суммасы, затлар алыу) хәмде оларды ғалаба түрде хақықый екенлигин яғный оны барлық реквизитлер менен шығарылған болса қарыздар (эмитент) оны тән алыу миннетлемеси менен де басқа қымбат бахалы қағазлардан парықланады.

Қымбат бахалы қағазлардың түрлери, олардың эмиссиясы түсиниги хәм жумысы

Қымбат бахалы қағазлар бир неше тийкарларға көре айрықша түрлерге бөлинеди. Бул түрлер ишинде ең әхмийетлиси қағаздың шахсларға тийислилиги тийкарында түрлерге бөлинуи есапланады. Қымбат бахалы қағазлар хуқық субъектлерине тийисли болыуына қарап, усыныушыға тийисли, ийеси жазылған хәм ордерли қымбат бахалы қағазларға бөлинеди.

Егерде, мүлкий хуқықларды оларға ийелик қылыу менен байланыслы халда жүзеге шығаруу ушын қымбат бахалы қағазды усыныудың өзи жетерли болса, қымбат бахалы қағазлар усыныушыға тийисли хужжетлер деп есапланады. Усыныушыға тийисли қымбат бахалы қағазлар еркин айланыста болып, оларды басқа шахсқа бериу, қымбат бахалы қағазда бириккен хуқықты басқа шахсқа өткериу, бул қымбат бахалы қағазды оған усыныу менен тамамланған есапланады. Оларға облигация заемлары, усыныушыға деп аталған акциялар, коносамент³⁹, әпиуайы склад гүуалығы, яғный товар алыу гүуалығы, усыныушыға тийисли чеклер киреди.

Мүлкий хуқықларды оларға ийелик қылыу менен байланыслы халда жүзеге шығаруу ушын эмитент (қымбат бахалы қағазды шығаруушы тәрәпинен) яки оның тапсырмасына мууапық қымбат бахалы қағазлар бойынша кәсиплик искерликти әмелге асырып атырған шөлкем тәрәпинен ийесиниң атын белгилеу зәрүр болса ғана

³⁹ Денгизда юк ташишда кылланиладиган товарнинг кимга тегишлилигини аниклайдиган хужжат былиб, коносамент кимга тегишли былса-шу шахс денгизда юк ташувчида коносаментда кырсатилган юкни олиш ва тасарруф этиш хукукига эга былади Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Под.ред. О.Н.Садикова . М., Юридформцентр. 1997 г, 189-бет.

қымбат баҳалы қағазларда ийеси жазылған болады. Ийеси жазылған қымбат баҳалы қағазды бир мүлқдардан екіншісине бериў уақытында есап-китаплардағы зәрүрий жазыўлар өзгерттириледі. Бундай түрдеги қымбат баҳалы қағазлар бойынша қарыздар мағлыўматлар топлаўы, қағазда көрсетилген шахсты анықлаў хәм басқа хәр қыйлы усылда тексериўи шәрт. Оларға ийеси жазылған акциялар, облигациялар, ғәзийне миннетлемелери, депозит сертификатлары, векселлар, қымбат баҳалы қағазлар дөретпелери киреди.

Ордерли қымбат баҳалы қағазларға ийе болған шахслар қымбат баҳалы қағазлар бойынша қарыздар болғанлар дәптерине белгиленген болып, қарыз бериў, сол қымбат баҳалы қағаз ийесине туўры келих қалған болса, бундай қымбат баҳалы қағазлар ордерли қымбат баҳалы қағазлар есапланады. Басқаша қылып айтқанда, ордерли қымбат баҳалы қағазлардың тийкарында қарыздардың қымбат баҳалы қағазда көрсетилген шахсқа яки ол көрсеткен шахсқа қарызын төлеў миннетлемеси өтеди. Олардың төмендеги түрлери бар: әпиўайы хәм жиберилетуғын векселлер, товар складларының еки тәрепли гүўалықлары, жүк жиберген хәм жүкти қабыл етип алыўшы ҳукимине муўапық шығарылған коносаментлер.

«Қымбат баҳалы қағазлар хәм фонд биржасы хаккында»ғы Нызамның 3-статьясына муўапық қымбат баҳалы қағазлардың төмендеги түрлери бар:

- акциялар:
- облигациялар:
- ғәзийне миннетлемелери:
- депозит сертификатлары:
- векселлар.

А) АКЦИЯЛАР

Акциялар– акционерлик жәмийеттиң устав фондына юридикалық яки физикалық шахс белгили үлес қосқанлығынан гүўалық бериўши, акция ийесиниң усы жәмийет мүлкіндеги қатнасын тастыйықлаўшы хәмде оған дивиденд алыў хәм тийислилик тәризинде усы жәмийетти басқарыўда қатнасыў ҳуқықыни бериўши, әмел етиў мүдети белгиленбеген қымбат баҳалы қағазлар болып есапланады.

Акциялардың түрлери (ийеси жазылған хәм тапсырыўшыға деп. аталған) хәм түрлери (жеңилликли хәм әпиўайы акциялар) бойынша парықланады. Өзбекстан Республикасының «Акционерлик жәмийетлери хәм акционерлердиң ҳуқықларын қорғаў хаккында»ғы нызамына муўапық тиккелей усындай бөлистириледі.

Акцияда көрсетілген хәм жәмийет акционерлериниң реестрине киритилген физикалық яки юридикалық шахс ғана ийеси жазылған акцияның ийеси болған акционер деп. тән алынады.

Ийеси азылмаған акцияны сақтаушы сол акцияның ийеси болып есапланады. Ийеси жазылмаған акционерлик жәмийет акцияларының реестрине киритилмеген ҳалда басқа шахсларға мүлк қылып бериледи. Әпиұайы акциялар дауыс бериўши болып, олардың ийеларине дивидендлер алыў, жәмийеттиң улыўмалық жыйналысларында хәм жәмийетти басқарыўда қатнасыў ҳуқықын береді.

Акция ийеларине дивидендлерди, сондай-ақ акционерлик жәмийет сапластырылғанда акцияларға қойылған қарежетлерди биринши нәўбетте алыў ҳуқықын беретугын акциялар ***жеңилликли акциялар*** есапланады. Жеңилликли акциялар олардың ийеларине, қархана пайда көриў-көрмеслигинен қәттийнәзер, белгили дивидендлер алыў ҳуқықын береді. Жабық акционерлик жәмийеттиң акциялары тек ийеси жазылатугын акциялар болыўы мүмкин, оларды басқа шахсқа өткеріў тәртиби уставда белгилеп қойылады.

Жабық акционерлик жәмийетлер акционерлерге акциялар орнына олардың номинал баҳасына тең суммада сертификатлар бериўи мүмкин. Шығарыладыған акциялардың түрлери, оларды тарқатыў хәм жайластырыў, олар бойынша дивидендлер төлеў тәртиби акционерлик жәмийеттиң уставында нызам ҳужжетлерине муўапық белгилеп қойылады.

«Акционерлик жәмийетлер хәм акционерлердиң ҳуқықларын қорғаў ҳаққында»ғы нызамның 24-статьясына муўапық, акциялардың жеңилликли хәм әпиұайы сыяқлы түрлери бар екенлиги белгиленген.

Әдетте акциялар тек дисидент алыў ҳуқықы хәм жәмийет ликвидация етили атырылғанда өзине тийисли мүлкти алыў, соның менен бирге акционерлер улыўма жыйналысында дауыс бериў ҳуқықын да береді.

Айырым нызамшылықта яки илимий әдебиятларда соның ушын да акция дауыс бериўши деп. тәрийипленеди. Әпиұайы акциялардың хәммеси бир түрдеги номинал баҳаға ийе, сондай-ақ, оның ийелери бир қыйлы ҳуқықларға да ийе. Акция баҳасының номинал, эмиссия, базар хәм баланс баҳалары сыяқлы түрлери бар.⁴⁰

Акциялардың номинал баҳасы - акцияда жазылған пул суммасы. Номинал баҳасы көрсетилген ҳалда да, көрсетилмеген ҳалда да шығарылыўы мүмкин. Бул сумма қаржы үлесин сыпатласа да, акцияның фонд базарында ҳәрекет етиўи ушын қандайда бир сезилерли әҳмийетке ийе емес. Жәмийет мүлки жетекши болған

⁴⁰ Т.В.Кашанина Е.А.Сударкова «Акционерное право» практический курс. М.: «Имфра М Норма», 1997 йил, 94-б.

мәмлекетлерде (АҚШ) акциялар номинал баға көрсетилмей шығарылыуы мүмкін. Оның бағасы базардағы талап хәм усыныс тийкарында белгиленеди. Акциялардың номинал бағасы хәр түрли мәмлекетлерде хәр қыйлы. Мәселен, Өзбекстанда 100 сум, Германияда 50 марка, Францияда 100 франк. Мәмлекетимизде шығарылған акциялардың номинал бағасын ызам тәрәпинен көрсетилиуі зәрүр әһмийетке ийе. Бириншиден, акцияның номинал бағасы оның ийесине руўхый жақтан тәсир көрсетеди хәм қолындағы акция кандайда бир белгисиз миннетлеме емес, ал жеке мулктиң гүўалығы есапланыуын билдиреди. Екиншиден, шығарылған акциялардың номинал бағасынан жәмийет устав қаржысы жүзеге келеди.

Акциялардың эмиссия бағасы - бирлемши базарда сатылатуғын акцияның бирлемши бағасы болып, ол номинал бағадан парық қылады, бунда акция дәлдалшы фирма арқалы сатылады. Соның ушын да фирма өз дәлдалшылик хакы процентлерин қояды.

Акциялардың базар (курс) бағасы - екилемши базарларда акциялардың сатылыуы қосымша қәлиплеседи. Акция курсы дегенде оны базарда сатыу хәм сатып алыу бағасы түсиниледи. Акцияның курс дәрежеси дивиденд муғдарына, банк депозитларынан келетуғын процент дәраматларына, кредит(каырз)ға берилген қаржылардан келетуғын процент дәраматларына, базарда еркин айланыстағы акцияларға болған талап хәм усыныс дәрежесине байланыслы болады.

Акциялардың баланс бағасы - финанслық есабат хұжжетлеринде белгилениуши баға. Бул әдетте белгили биржаларда баға белгилеуде акцияларды қымбат бағалы қағазлар дизимине киритиу ушын аудиторлық тексеріулерде көринеди.

Б) ОБЛИГАЦИЯЛАР

Облигация қымбат бағалы қағаз түрлеринен бири. Облигация шығарыу менен шөлкемлер хәм басқа мәмлекетлик кәрханалар өзиниң пулға итияжын қанаатландырады.

«Қымбат бағалы қағазлар хәм фонд биржасы хаққында»ғы ызамда белгиленгениндей, «Облигациялар олардың ийеси пул қаржылары бергенлигин тастыйықлаушы хәм бағасын оларда көрсетилген мүддетте, белгиленген процент төленген халда егерде облигацияларды шығарыу шәртлеринде өзгеше қағыйдалар нәзерде туылмаған болса, қаплау миннетлемелерин тастыйықлаушы қымбат бағалы қағазлар болып есапланады» (ызамның 5-статьясы) Облигациялар мүддетли қарыз

алыў миннетлемеси сыпатында ийесине кепиллестирилген дэрамат алыў ҳуқықын береді.

Облигация өз ийесине қарыз бергенлигинен гүялық береді хәмде оның номинал баҳасын көрсетилген мүддетте белгиленген процент төленген ҳалда қаплаў миннетлемесин тастыйықлайды. Облигация енгизиў жылдағы бюджет кемислигин қаплаў, эмитенттиң искерлигин финансластырыў ушын қосымша қаржы жаратыў мақсетинде эмиссия қылынады.

Облигациялардың ҳәр түрли белгилери хәм ҳуқықый айланысына көре төмендегише: эмитентлер бойынша (мәмлекетлик, жергиликли кәрханалардың облигациялары), эмиссия мақсетине қарап (искерликти пул қаржысы менен тәмийинлеў, қарызды төлеў), қарыз үзиў мүддетине қарап (қысқа, орта хәм узақ), рәсмийлестирилиўине қарап (ийеси жазылған, тапсырыўшыға деп. аталған), процент дэраматлариын төлеў формасына қарап (басқарылмайтуғын хәм басқарыўшы) деп. классификациялаў мүмкин.

Эмитент өзгешелигине көре мәмлекетлик, муниципал хәм кәрхана облигацияларына бөлинеді.

Мәмлекет облигациялары тапсырыўшыға деп. аталған қымбат баҳалы қағаз болып есапланады. Облигациялар өзінде кредит қатнасықларын белгилеп мәмлекет қарыздар, оны сатып алған шахс кредитор болады хәм ол көпшилик жағдайларда ҳүкимет эмитент сыпатында мәмлекет бюджети жетиспеўшилигин қаплаў мақсетинде әмелге асырылады

Облигациялар төмендеги түрде эмиссия қылынады:

-республика ишки қарызларының хәм жергиликули қарызлардың облигациялары:

-кәрханалардың облигациялары.

Облигациялар әпиўайы хәм утыслы, проценти хәм процентсиз (мақсетли), еркин айланыста жүритилетуғын яки айланыс шеңбери шекленген қылып шығарылыўы мүмкин. Мақсетли облигациялардың реквизиити облигациялар қайсы товарлар (хызметлер) ушын шығарылған болса, сол товарларды Х(хызметлерди) сәўлелендириўи шәрт. Республика ишки қарызларының облигациялары усыныўшыға тийисли қылып шығарылады. Республика ишки қарызларының облигацияларын шығарыў ҳаққындағы қарар Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабҳнети хәм мәмлекетлик ҳәкимияттың жергиликли органлары тәрпинен қабыл етилени.⁴¹

⁴¹ Ю.Назаров. Узбекистон Республикасида кимматли когозлар туғрисидаги конунчилик. FХужалик ва ҳуқуқ-“ 1996 йил, 10-11-сон, 24-бет.

Кәрханалар ҳам акционерлик жәмийетлердин облигацияларын шығарыў ҳаққындағы қарар тийисли басқарма ҳам атқарыў органы тәрәпинен қабыл етиледі ҳамде баян лама мене рәсмийлестириледи. Акционерлик жәмийетлер шығарылған барлық акциялар ҳақысы толық төленгенинен кейин ғана устав фонды муғдарының 20 процентинен көп болмаған суммада облигациялар шығарыўлары мүмкин.

Л.В.Торкановский пикиринше, облигация-жазба формадағы қарыз алыў хужжети болып, ол шөлкемнің активлерине қарсы қаратылған. Облигацияның шығарылыўы-бул қарыз алыўдың бир ғана жолы. Облигацияны қаплаў эмитент тәрәпинен берилген улыўмалық кепиллик арқалы әмелге асырылады. Бул кепиллик бойынша егер эмитент, яғный облигация шығарыўшы өз ўақтында қарызын қаптамаса яки банкротлыққа ушыраса, облигация ийеси мал-мүлктин бир бөлегине ийе болады.⁴²

Облигация акцияға уқсап пул қаржыларын тартыў-инвестиция қылыў ҳам акция сыяқлы номинал ҳам базар баҳасында сатылыў өзгешелигине ийе болсада, лекин олар бир-биринен парықланады. Облигацияның парықлы тәрәпи облигация шығарыўшы шөлкем кредиторы болып, шөлкем басқарыўында қатнаса алмайды. Облигация шығарыўшы облигация бойынша процент алады. Алынған процент анық көрсетилген ҳам белгиленген. Бул қымбат баҳалы қағаз тек анық ҳам онда көрсетилген мүддет бойынша пайда келтиреді.⁴³

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1996-жыл 26-март куні шығарылған «Өзбекстан Республикасы қымбат баҳалы қағазларды шығарыў хаккында»ғы қарарына көре мәмлекет қысқа мүддетли облигациялар базары ислеп турыпты. Жәмийетлерде облигация шығарыў суммасын Өзбекстан Республикасы Мәмлекетлик мүлк комитети жанындағы қымбат баҳалы қағазлар базарын муўапықластырыў ҳам қадағалаў Орайы белгилейди.

В) ҒАЗИЙНЕ МИННЕТЛЕМЕЛЕРИ

Ғазийне миннетлемелери-бул ийелари тәрәпинен бюджетке пул қаржыларын бергенликлерин тастыйықлаўшы ҳамде усы қымбат баҳалы қағазларға ийелик етиўдин пүткил мүддети даўамында белгиленген дәрәматты алыў хуқықын бериўди көрсетиўши ийелик қылатуғын мәмлекет қымбат баҳалы қағазы болып есапланады. Өзбекстан Республикасында ғазийне миннетлемелериниң төмендеги түрлери шығарылады:

⁴² Л.В.Торкановский. Правовой статус ценных бумаг. М., Статут, 1985.

⁴³ Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Под.ред.О.Н.Садикова М.Юридформцентр.1997 185 –бет.

-узақ мүддетли (Министрлер Кабинети тәрәпинен шығарылыўшы қарар тийкарында бес жыл ҳәм оннан артық мүддетке);

-орташа мүддетли (Министрлер Кабинети тәрәпинен шығарылған қарар тийкарында бир жылдан бес жылға шекем ҳәм оннан артық):

-қысқа мүддетли (Финанс министрлиги қарары тийкарында бир жылға шекем болған мүддетке шығарылады).

Г) ДЕПОЗИТ СЕРТИФИКАТЫ

Депозит сертификаты бул пул қаржылары аманатқа қойылғанлығы хақында аманатшыға белгиленген мүддет тамамланғаннан соң депозит суммасы ҳәм оған тийисли процентлерди алыў ҳуқықын бериўши кредит мекемесиниң гүўалығы болып есаплаады. Депозит сертификаты эмитенттиң қысқа мүддетли қарыз миннетлемесин тастыйықлаўшы қымбат баҳалы қағаз болып, оның әбзаллығы мүддеттиң қысқалығы, ликвидлилиги ҳәм инфляция менен өлшенгенлиги болып есапланады. Усы өзгешеликлери арқалы оның ийесине белгиленген мүддет ишинде қойған капиталының көбеймеген жағдайда да, ҳеш болмағанда қойған дәслепки муғдардағы капиталын қайтарып алыў имканын береді. Бул айырым әдебиятларда банк сертификаты деп те жүритиледи.

Өзбекстан Республикасында 1994-жылдан баслап төмендеги түрдеги сертификатлар шығарыла басланды.

-депозит сертификаты юридикалық шахслар ушын бир жылға шекем:

-депозит сертификаты физикалық шахслар ушын үш жылға шекем:

Оның айланыс мүддети ол берилген сәнеден баслап ийеси аманатты талап етиў ҳуқықын алатуғын сәнеге шекем болады.

Сертификатлар бир мәртели, сериялы, ийесиниң аты жазылған ҳәм тапсырыўшыға деп аталған түрлерде шығарылады. Тек он шығарыўшы эмитент Орайлық банк пенен келисип қосымша шәртлер киритиўи мүмкин.

Онда қымбат баҳалы қағаздың аты, сертификаттың берилиў себеби, депозит яки фонд аманатының киритилиў сәнеси, депозит яки фонд аманатының көлеми, банктиң депозит яки аманатқа киритилген сумманы қайтарыў ҳаққындағы сөзсиз миннетлемеси, аманатшының сертификат бойынша сумманы талап етиў сәнеси, депозит яки аманаттан пайдаланғанлық ушын процент ставкасы, тийисли процентлер суммасы, эмитенттиң почта мәнзили, ийесиниң аты жазылған сертификат ушын болса

аманатшының аты, эмитент тәрәпинен имзалау хуқықы берилген еки шахстиң банк мөри менен беккемленген имзасы сыяқлы мәжбүрий реквизитлер болуы лазым.

Сертификатты ийеси басқа шахсқа өткерийүи мүмкин. Ийесиниң аты жазылған сертификат бойынша талап етиү хуқықын басқа шахсқа өткерийү, оның арқа тәрәпиндеги өз хуқықларынан ўаз кешиўши ҳәм бул хуқықларға ийе болуышының еки тәрәплеме келисими менен рәсмийлестириледи ҳәм ол әпиўайы тапсыруы жолы менен әмелге асырылады.

Банклер нақ пулсыз депозит есап бетлери бойынша да сертификатлар шығаруы мүмкин. Бул ҳалда олар бойынша операциялар есабы банк депозиторийларында жүритиледи.

Олардың сатылған товарлар ҳәм көрсетилген хызметлер ушын есап-китап яки төлем қуралы болып хызмет етиүи екилемши базар раўажланбағанлығының себеби есапланады.

Сертификат шығаруы ҳаккында қарар эмитенттиң басшы органи тәрәпинен өз уставы ҳәм нызам ҳужжетлерине муўапық шығарылады.

Банклер депозит сертификатларын шығаруы, дизимге алыу ҳәм олардың айланыста болуы тәртиби Өзбекстан Республикасы Орайлық банкиниң 1994-жыл 24-декабрдеги 103-санлы бийлиги менен тастыйықланған арнаўлы қағыйдалар тийкарында, Орайлық Банктиң депозит сертификатлар шығаруы тәртиби болса Өзбекстан Республикасы Орайлық Банкиниң «Депозит сертификатларын шығаруы, олардың айланыста болуы ҳәм оларға хызметлер көрсетиү ҳаккында»ғы Низом менен белгиленеди.

Д) ВЕКСЕЛЛЕР

Векселлер-оны бериўшиниң яки векселде көрсетилген басқа төлеўшиниң векселде нәзерде тутылған мүддет келгенде вексел ийесине белгили муғдардағы сумманы төлеу ҳаққындағы сөзсиз миннетлемени тастыйықлаушы қымбат баҳалы қағаз болып есапланады. Яғный векселлар бир шахс тәрәпинен екинши шахсқа жазып берилген қарыз миннетлемесин билдириўши, коммерциялық саўда операцияларында алмаслау ҳәм айланыс қуралында пул, чек ҳәм басқа төлем қуралларының орнын қаплайтуғын, нызам менен тастыйықланған ҳалатта мәжбүрий реквизитлерге ийе болған ҳәм рәсмийлестирилген кредит-қарыздарлық тилхаты болып есапланады. Векселди басқа түрдеги қымбат баҳалы қағазлардан оны сатыу арқалы базар ҳәм кәрханалардан пул қаржысы экономикалық айланысқа тартыўда вексел депозит функциясын орынлауы менен парықланады.

Вексел айланыстағы пул муғдарын кемейттириў, орайластырылған кредитлер бериўди шеклеў, халық хожалығында есап-китапларды нормалластырыў ҳәм кәрханалардың өз-ара төлемеген қарызларын кемейттириў мақсетинде эмиссия қылынады. Өзбекстан Республикасында вексел айланысы 1994-жыл 24-декабрьде векселлерди айланысқа киритиўди тәртипке салыўшы қатар норматив хўжжетлер тийкарында кең қолланыла басланды⁴⁴.

Векселлар эмитентлер бойынша мәмлекет ҳәм жеке, әмеллерди орынлаў бойынша финанслық ҳәм есабат қолланыў көз-қарасынан әпиўайы ҳәм өткерме вексел тәризинде топарға бөлинеди.

Өткерме вексел-вексел бериўши кредитортды қарыздарға белгили пул суммасын көрсетилген мүддетте үшінши шахс-биринши алыўшыға төлеў буйрығын билдириўши хўжжет⁴⁵.

Әпиўайы вексел вексел бериўшиниң белгили пул суммасын көрсетилген мүддетте кредиторға төлеў миннетлемесин билдириўши хўжжет.

Әпиўайы векселлердиң мәжбүрий реквизи́тлери - қымбат баҳалы қағаздың аты, белгили сумманы төлеў ҳаққындағы әпиўайы ҳәм ҳеш нәрсе менен шәртлесилмеген ўәде, төлем мүддети ҳәм орны, төлем кимге яки кимниң буйрығы менен орынланыўы лазымлығы ҳаққындағы шәрт, дүзиў сәнеси ҳәм орны, хўжжет берген шахстың имзасын қураса, өткерме векселдиң мәжбүрий реквизи́тлери - қымбат баҳалы қағаздың аты, белгили сумманы төлеў ҳаққындағы әпиўайы ҳәм ҳеш нәрсе менен шәртлесилмеген ўәде, төлеўшиниң аты, төлем мүдети ҳәм орны, төлем кимге яки кимниң буйрығы менен орынланыўы лазымлығы ҳаққындағы шәрт, дүзиў сәнеси ҳәм орны, хўжжет берген шахстың имзасын қурайды.

Жәхән әмелиятында векселлердиң қапланған вексел, бронза вексел, коммерциялық вексел, ғәзийне вексел сыяқлы түрлери ушырайды.

Өзбекстан Республикасы Президентиниң 1997-жыл 19-марттағы Пәрманына муўапық кәрхана ҳәм шөлкемлердиң векселлерди шығарыўына тек оларға жеткерип берилген товарлар, жумыслар, хызметлер ушын есап-китап қылыўға оларда пул қаржылары жетиспеўшилигин қаплаў ушын хызмет көрсетилип атырылған банк тәрепинен мәжбүрий тәризде вексел тапсырмасының рәсмийлестирилиўи менен рухсат етиледди.

⁴⁴ 1994 йил 24 декабрдаги Узбекистон Республикаси Марказий банкининг Векселларни хужалик оборотида куллашга доир тавсиялар (31—7 "г" сонли карори), Банкларнинг вексел операцияларини амалга ошириш коидалари(31—7 "б" сонли карори), тижорат банкларининг оддий векселини чикариш ва унинг муомалада булиш коидалари(31—7 "в" сонли карори)

⁴⁵ Бу ерда утказма вексел тратта, кредитор трассант,карздор трассат деб номланади.

Векселлердин бир шахстан екнншн шахсқа өтнїї өткерме жазыў индоссамент (вексел үстннен усы хўжет бойынша хўқықларды басқа шахсқа өткернлгенлнглн тастыйықлаўшы қымбат баҳалы қағаз) жәрдемннде әмелге асырылады.

Д) ТӘНИЛА ҚЫМБАТ БАХАЛЫ ҚАҒАЗЛАР

Тәнила қымбат баҳалы қағазлар - шәртнама болып, олар бойынша бнр тәрел қымбат баҳалы қағазлардын белгнл бнр муғдарынн белгнл мүддетте келнсылген баҳада сатып алыў яки сатыў хўқықы ямаса мнннетлемеснн алады, яғннй тәнила қымбат баҳалы қағазлар бнрлемшн қымбат баҳалы қағазлардын (акция, облигация) сол базарда әмел етнїї қосымша тәнила болған екнлемшн қымбат баҳалы қағаз есапланады

Өзбекстан Республикасында «Тәнила қымбат баҳалы қағазларды шығарыў хәм олардын айланыста болыўы ҳаққында»ғы Режеге муўапық республика аймағында тек олардын негнзннде акционерлнк жәмнїетлердын қымбат баҳалы қағазлары өтетугын тәнила қымбат баҳалы қағазлары шығарылады.

Тәнила қымбат баҳалы қағазлар нақлай хәм нақ пулсыз формаларда шығарылады. Тәнила қымбат баҳалы қағазлар классларға (бул онын негнзннде бнр базис активн өтетугын бнр түрдегн қымбат баҳалы қағазларға) хәм серияларға (орынлаў баҳасы хәм әмел етнїү мүддети бнр қыйлы болған бнр класстың тәнила қымбат баҳалы қағазларға) бөлннедн.

Тәнила қымбат баҳалы қағазлар опцион, фьючерс, депознт тнлхатлар, варрант, приватнзация чеклери хәм купонлары көрнннсннде шығарылады.

Опцион, бул пнтмде қатнасып атырған тәреллердын бнрнне қымбат баҳалы қағазлар белгнл бнр муғдарын белгнл ўақыт даўамында белгнленген баҳада сатып алыў яки контрагентге сатыў хўқықын бернїўшн шәртнама болып, контрагент сыйлық есеснне усы хўқықты әмелге асырыў мнннетлемеснн өз мойнына алады. Онын өзнне тән өзгешелнглн, нїесн қымбат баҳалы қағаздын өзнн сатып алып кнлмай оны сатып алыў яки сатыў хўқықына нїе болады. Онын мәжбүрнй реквнзнтлери сыпатында аты (сатып алыў ушын опцион яки сатыў ушын опцион), мәмлекет днзнмнне алынған сәне хәм номер, опционды днзнмнен шығарыў сәнесн, опцион эмнтентнннн аты, мәнзнлн хәм банк реквнзнтлери, эмнтенттнн базис активнн сатыў яки сатып алыў мнннетлемесн, әмел етнїү мүддети яки орынлаў сәнесн, базис активнннн өзнне тән өзгешелнглн, эмнтенттннн нмза хәм мөрн тән алынады.

Опционлардың ийеси жазылған хәм көрсетиўши ийелик қылатуғын түрлерде болып, олар менен болатуғын операциялар биржалар яки биржадан тысқары базарларда әмелге асырылады.

Варрант бул ийеси белгили мүддетте яки белгили бир күнде варрантлар эмитенти тәрәпинен дәслепки шығарылған қымбат баҳалы қағазларды сатып алыў хуқықын алғанлығын тастыйықлаўшы хўжетдир. варрантда оның аты, мәмлекет дизимине алынған сәне хәм номер, оны дизимнен шығарыў сәнеси, эмитенттиң аты, мәнзили, банк реквизитлери, эмитенттиң базис активин сатыў миннетлемеси, әмел етиў мүддети яки орынлаў сәнеси, базис активиниң өзине тән өзгешелиги, қарыйдар аты(ийеси жазылған варрант ушын), эмитент имзасы хәм мөри сыяқлы мәжбүрий реквизитлер болады.

Фьючерс келисилген муғдардағы қымбат баҳалықларды белгили бир ўақыт даўамында питим дүзиў ўақтында белгиленген баҳада жеткерип бериў ҳаққындағы шәртнамаларды өзінде нәзерде тутады. Оның ыызамсыз белгиси - баҳасының анықлығы хәм орынлаўдың мәжбүрийлиги. Өзбекстан Республикасы ыызам хўжетлерине көре, фьючерс-бул белгили қымбат баҳалы қағаз хәм басқа финанслық куралларды шәртнамада белгиленген белгили келешек сәнеде сатып алыў яки сатыў миннетлемесин тастыйықлаўшы қымбат баҳалы қағаз, яғный ол товарларды келисилген мүддетте шәртнама дүзилген күнде орнатылған баҳада келешекте сатыў яки сатып алыў мәжбүрийлиги ҳаққындағы шәртнама. Фьючерстинң өз хуқықын әмелге асырыўдан бас тартыўын нәзерде тутыўшы опционлар хәм варрантлардан парқы орынлаў ушын мәжбүрийлиги. Фьючерстинң өзине тән өзгешелиги сонда, контракт дүзиў ўақтында сатыўшы қолында ҳеш кандай қымбат баҳалы қағаз болмайды. Бул жерде шәртнама шәртлери қатаң белгиленген баҳа менен алды-сатты орынланатуғын кун баҳасы ортасындағы айырмашылыққа тийкарланади. Фьючерстинң мәжбүрий реквизитлери: оның аты, мәмлекет дизимине алынған сәне хәм номери, фьючерсти дизимнен шығарыў сәнеси, оның тури, эмитенттиң аты, мәнзили, банк реквизитлери, эмитенттиң базис активин сатыў миннетлемеси, орынлаў сәнеси, базис активиниң өзине тән өзгешелиги, эмитенттиң имза хәм мөри есапланады. Фьючерслер менен операциялар тек мәмлекетимизде биржалар арқалы әмелге асырылады.

15-тема. ХОЖАЛЫҚ ХУҚЫҚЫНДА ФИНАНС, КРЕДИТ ХӘМ ЕСАП-КИТАП

1-§. Булхгатерия есабы, есабатлары, статистикалық хәм аудит искерлигин хуқықый тәртипке салыў түсиниги, ўазыйпалары.

Базар қатнасықлары жүзеге келе баслауы ҳамде орайдан режелестириў усулынан ўаз кеше барылыўы менен хожалық субъектлериниң ислеп шығарыў-хожалық искерлигине баҳа бериўдиң мақсет-мазмуны түптен өзгериپ барды ҳам энди бул искерлик нәтийжелерин жоқарыдан берилген тапсырмалардың орынланыўына көре салыстырыў зәрүрлиги кемейип бармақта.

Бүгинги күнде кәрхана ҳам шөлкемлер өзлериниң ишки системалары (бригада, цех, звено) ортасындағы қатнасықларда алдыннан тапсырмалар берилиўи, ислеп шығарыў нәтийжелерин усы тапсырмалар көрсеткишлерине салыстырылыўы тийкарында олар искерлигине баҳа берилиўи белгили дәрежеде сақланып қалмақта, бирақ бул тараўдағы қатнасықларды ҳәр бир кәрхана ғәрезсиз түрде ҳам өзи билгенинше дүзиўи мүмкин.

Соның менен бирге экономиканың айырым тармақларында кәрхананың ишки (қурам) байланыслары орнатылыўы бойынша Өзбекстан Республикасы Хўкимети тәрепинен үлгидеги ҳам усыныс түриндеги жол-жорықлар ислеп шығылған.

Соның ишинде, Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1998-жыл 15- июльдеги «Аўыл хожалығын реформалаўға тийисли нызам хўжжетлерине муўапық аўыл-хожалығы кооперативлери (ширкет хожалықлары) дүзиў шара-илажлары хаккында»ғы 299-санлы қарарының 8-қосымшасында «аўыл хожалығы ислеп шығарыўында семья (жәмәэт) пудраты хаккында»ғы үлгидеги Реже нәзерде тутылған.⁴⁶ Усы үлгидеги Режеде буйыртпашы хожалық ҳам пудратшы жәмәэт өз-ара есап-китаплары хўжжетлерине көре әмелге асырыўлары белгилеп қойылған.

Бүгинги күнде халық хожалығының басқа тармақларында да белгили цех, бөлимлерди үскенелер ҳам әсбаплар менен ол жерде ислеп атырған цех, бөлим хызметкерлери жәмәетине ижараға бериў тийкарындағы кәрхананың ишки пудрат қатнасықлары белгили дәрежеде сақланып турыпты ҳам бул қатнасықларда пудратшы жәмәэт пенен кәрхана (мүлкдар) ортасында өз-ара қатнасықлар буйыртпашы кәрхана тәрепинен ислеп шығарыў тапсырмаларының белгилеп берилиўи ҳам пудратшы жәмәэт олардың орынланыўы бойынша есабатлар тапсырыўға тийкарланады.

Хожалық субъектлери искерлигин баҳалаў ҳам оның нәтийжелери базар қатнасықлары барған сайын тереңлесип атырған ҳәзирги дәўирде пүткиллей жаңаша әҳмийетке ийе болмақта ҳамде бундай баҳаланыўдың мақселери басқаша болып есапланады.

1 каранг: Узбекистон Республикасининг Ер кодекси ва кишлок хужалигига оид конун хужжатлари. — Т., Адолат, 1999, 189—197—бетлар.

Мәмлекет хәм жәмийеттиң әшқара (ғалаба) итияжы, мүлкшилик формасы, хожалық усылынан қәттийнәзер барлық кәрханаларда өним баҳасы қәлиплесиўи, искерлик нәтийжелери, салыққа тартыў объектлери бирден-бир қағыйдаларға көре анықланыўын, ҳәр түрли өзгешеликлерге ийе хожалық субъектлери менен мәмлекет, кәрханалар менен арнаўлы фондлар, кәрханалар менен басқа мәмлекет, жәмәәтт органлары ортасындағы финанслық қатнасықларда бир қыйлылықты тәмийинлеўди талап етпекте.

Кәрхананың хожалық искерлигин есапқа алып барыў хәм баҳалаў тек мәмлекет, жәмийет мәплерин тәмийинлеў мақсетине емес, ал соның менен бирге хожалық субъектиниң өзи, оның дүзиўшилери, шериклери, оның менен шәртнамалы хәм басқа тәриздеги хожалық байланысларында болып турған субъектлер ушын да үдкен әҳмийетке ийе. Себеби, кәрхана ықтыярында болған материаллық хәм басқа ресурслар, олардан пайдаланыў аўҳалы, хожалық нәтийжелери хаккында исенимли мағлыўматларға таянылған ҳалда ислеп шығарыўды нәтийжели басқарыў, оны жаңалаш, кайта дүзиў, капитал ҳәрекетин тәмийинлеў, кәрхананың ақылға уғрас хожалық-ислеп шығарыўға тийисли стратегиясын ислеп шығыў, тактик ўазыйпаларды туўры белгилеў, финанслық теңлик хәм басқа унамсыз ақыбетлерди прогнозлаў мүмкин болады.

Кәрханалардың хожалық искерлигин есапқа алыў хәм баҳалаўдың бирдан-бир рәсмий усылы болып ҳәзирги пайытта булхгалтерия есабы саналады. Базар шәраятында булхгалтерия есабының ҳуқықый әҳмийети, оның ызамсыз түсиниклери, қуралларына қатнаста болыў басқаша өзгешелик талап етеди.

Ҳуқықтаныў илиминде булхгалтерия есабының барлық ызамсыз түсиниклери, есап-китап алып барыў принциплерине болған ҳуқықый қатнаста болыўды анықлап алыў итияжы жүзеге келди. Себеби ҳәкимшилик буйрықпазлық хәм директив режелестириўине тийкарланған бурынғы СССР заманында булхгалтерия есабы тек режелердиң орынланыўын бақлап барыў, ызамларға әмел қылыныўын қадағалаў қуралы болып хызмет қылып келген. Сол себепли юридика тараўында оның тек сол тәреплери хәм көбинесе жынаятлардың тергеў қылыныўы менен байланыслы көз-қарасынан ғана орнатылған. Узақ ўақытқа шекем юридика оқыў орынларында «Суд булхгалтериясы»нан басқа булхгалтерияға тийисли оқыў курсы болмағанлығы сол пикир менен тәрийиплениўи мүмкин. Бүгинги юрист-қәнийге булхгалтерия есабы мазмунын, ол пайдаланатуғын түсиниклер, қураллар, усыллардың ҳуқықый әҳмийетин терең аңлап, есап-китап системалары есаптан шығарылыўы, жоқлаў (инвентаризация)

лар өткерилиўи ҳам басқа көплеген соған тийисли мәселелерден хабардор болыўы лазым.

Кәрхана тәрәпинен ҳәр түрли есабатлар тапсырылыўы, салық органлары ҳам басқа бюджеттен тысқары фондлар талапларының орынланыўы булхгалтерия есабына тийкарланған ҳалда алып барылады. Белгили хожалық субъектлери тәрәпинен (мәселен, акционерлик жәмийетлер, қамсызландырыў компаниялары ҳам басқалар) булхгалтерия нәтийжелерин ғалаба тәризде әшкара қылып турылыўы миннетлемеси белгилеп қойылған.

Булхгалтерия есабы ҳам есабатлары ширкет ағзалары, кәрханалардың дүзиўшилери, акционерлик жәмийетлардин акционерлери ҳамде кәрхана хожалық жумысы нәтийжелеринен мәпдар болған басқа шахслар жеке мәплериниң қорғалыўына жәрдем береді, кәрхананың ишки хожалық байланыслары жолға қойылыўына көмеклеседи.

Меншиклестирилип атырылған яки мәмлекет ийелигинен шығарылып атырылған кәрханалар да булхгалтерия есабы ҳам есабатлары тийкарында баҳаланады.

Хожалық искерлигине булхгалтерия есап-китаплары жолы менен баҳа бериўдин әҳмийети Өзбекстан Республикасының 1996-жыл 30-августда қабыл етилген «Бухгалтерия есабы ҳаккында»ғы нызамында белгилеп қойылған. Усы нызамның 2-статьясына көре: «Булхгалтерия есабының мақсети пайдаланыўшыларды өз ўақтында, толық ҳамде анық финансылық ҳам басқа булхгалтерия мағлыўматлары менен тәмийинлеў болып есапланады.

Булхгалтерия есабының ўазыйпалары:

булхгалтерия есабы есап бетлеринде активлердин ҳалаты ҳам ҳәрекеті, мүлкий ҳуқықлар ҳам миннетлемелердин ҳалаты ҳаққындағы толық ҳамде анық мағлыўматларды қәлиплестириў;

нәтийжели басқарыў мақсетинде булхгалтерия есабы мағлыўматларын улыўмаластырыў:

финансылық, салыққа тийисли ҳам басқа есабатларды дүзиўден ибарат.⁴⁷

Булардан тысқары булхгалтерия есабы қуралында материаллық, мийнет, финансылық ҳам басқа ресурслардан пайдаланыў аўхалы үстинен қадағалаў алып барыў, унамсыз ҳәдийселерди өз ўақтында анықлаш ҳам сапластырыў, хожалық субъектине өз искерлигин тиккелей қадағалап барыў тәмийинленеди.

Барлық мүлкшилиқ формасындағы кәрханалар тәрәпинен белгиленген тәртип ҳам формаларда булхгалтерия есап-китабының алып барылыўы, тийисли есабатлар

⁴⁷ Өзбекистоннинг Янги конунлари. 14—сон. — Т., Адолат, 1997, 143—бет.

тапсырыў миннетлемеси жоқарыда көрсетиледи. «Булхгалтерия есабы хаккында»ғы Нызамнан тысқары Өзбекстан Республикасының 2000-жыл 25-майдағы «Исбилерменлик жумысы еркинлигинин кепилликлери хаккында»ғы нызамында (9, 17, 45-статьялар): Өзбекстан Республикасының 1998-жыл 24-декабрьде қабыл етилген «Хожалық жүргизиўши субъектлер искерлигин мәмлекет тәрәпинен қадағалаў хаккында»ғы нызамда. (4, 5, 9 ҳәм басқа статьялар) ҳәм басқа норматив ҳуқықый ҳужжетлерде белгилеп қойылған⁴⁸.

Булардан тысқары, «Булхгалтерия есабы хаккында»ғы нызамның 5-статья 1-бөлиминде «Булхгалтерия есабы ҳәм есабатын тәртипке салыў, булхгалтерия есабы стандартларын ислеп шығыў ҳәм тастыйықлаў Өзбекстан Республикасы Финанс министрлиги мойнына жүкленеди» деп көрсетилген. Соған муўапық түрде бүгинги күнде мәмлекетимизде бир неше онлаған булхгалтерия есабы ҳәм есабатларының миллий стандартлары ислеп шығылған, қабыл етилген ҳәмде әмел қылып турыпты. Базар экономикасы қатнасықларына өтилиўи менен хожалық искерлигине баҳа бериўдин жаңа қуралларынан кеңирек пайдаланыў зәрүрлиги жүзеге келди. Мине усындай жаңа қурал сыпатында аудиторлық тексериўлери кең қолланыла басланды. Аудиторлық жумысы (латынша *audī* – еситиў, тыңлаў) кәрхана булхгалтерия (финанс) есабатларын тексериў, төлемлер аўхалын белгилеў, кәрхананың улыўма финанслық-хожалық искерлигине баҳа бериўге қаратылған.

Өзбекстан Республикасының 1993-жыл 9-декабрдеги «Аудиторлық жумысы хаккында»ғы Нызамы Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси тәрәпинен 2000-жыл 26-май күни усы нызамға өзгерислер ҳәм қосымшалар киритилген ҳалда жаңа редакцияда қабыл қылыныўы менен аудиторлық жумысының ҳуқықый тийкарлары жәнede кеңейттирилди ҳәм беккемленди⁴⁹. Усы нызамның 9-статьясына муўапық: «Аудиторлық тексериўи мәжбүрий ҳәм баслама тәрзизиндеги формаларда өткериледи. 10-статьясында ҳәр жылы мәжбүрий аудиторлық тексериўинен өткерилиўи лазым болған хожалық субъектлери, тексериў объектлери дизими көрсетилген яғный хожалық субъектинин өз басламасына көре аудиторлық тексериўи тийкарлары белгиленген. 15-статьясына көре болса қадағалаўшы органлар яки ҳуқық қорғаў органларының басламасы менен тексериў өткерилиўи ҳаққында көрсетип қойылған.

Хожалық субъектлери белгиленген тәртип, форма ҳәм мүддетлерде ўәкилликли мәмлекет органларыны статистикалық есабат тапсырыўлары лазым болады. Булхгалтерия ҳәм статистика есабатларын тапсырмаслық, кешиктирип тапсырыў яки

⁴⁸ қаранг: Узбекистоннинг Янги конунлари № 21. — Т., Адолат, 1999, 4—бет
2 қаранг: Узбекистоннинг Янги конунлари № 21. — Т., Адолат, 2001, 4—бет.

натуўры тапсырғанлық ушын кәрхана басшысы ҳәм басқа лаўазымлы шахслардың жуўапкершилиги белгилеп қойылған.

2-§. Булхгалтерия есабын жүргизиў ҳәм оның ҳуқықый жақтан тәртипке салыныўы

Булхгалтерия есап-китапларының шөлкемлестирилиўи «Исбилерменлик жумысы еркинлигиниң кепилликлери ҳаққындағы» Нызамның 9-статьясында белгилеп қойылған ҳәм исбилерменлик субъектлериниң нызамсыз миннетлемеларинен болып есапланыўшы «Булхгалтерия, оператив ҳәм статистика есабын нызам ҳужжетлери талапларына маўупық жүритиўлери лазымлығы ҳаққындағы тийисли ҳуқықый тийкар болып хызмет қылады.

Кәрханада булхгалтерия есабы улыўмалық услубый қағыйдалар шеңберинен шықпаған ҳалда ғәрезсиз тәризде дүзилиўи мүмкин. Булхгалтерия есап-китапларын жүритиўдин бирден-бир услубий (методологиялық) тийкарлары «Булхгалтерия есабы хаккында»ғы нызамда, оның тийкарында ислеп шығылған булхгалтерия есабының Миллий стандартларында ҳәм басқа норматив ҳужжетлжерде белгилеп қойылған.

Соның ишинде, «Булхгалтерия есабы хаккында»ғы Нызамның 6-статьясында көрсетилиўинше: булхгалтерия есабының нызамсыз қағыйдалары төмендегилер:

- булхгалтерия есабын еки тәреплеме жазыў усылында жүритиў;
- үзликсизлик;
- хожалық операциялар, активләр ҳәм пассивлердин пулда баҳаланыўы;
- анықлық;
- есаплаў;
- алдыннан көре билиў (итиятлылық);
- мазмунбсн формадан үстинлиг;
- көрсеткишлердин салыстырмалылығы;
- финанслық есабатлардың бийтәреплиги;
- есабат дәўири дәрәматлары ҳәм қәрежетлериниң муўапықлылығы;
- активлер ҳәм миннетлемелердин ҳақыйқый баҳаланыўы.

Үзликсиз булхгалтерия есабы барлық операцияларды избе-из, танлап олмастан есапқа алып барылыўынан ибарат. Орташада үзилисслерге жол қойылған булхгалтерия есабы тексериўши органлар тәрәпинен исенимли мағлыўмат сыпатында қабыл қылынбайды. Жалпы есапқа алыў да үзликсиз есапқа алыўға уқсас болып, бунда барлық финанслық-хожалық операциялары түсирип қалдырылмастын есапқа алып барылады.

Есап-китапты ҳужжетлестириў тийкарында әмелге асырылыўы дегенде, ҳәр бир финанслық-хожалық операциялары тийисли оператив ҳәм аналитик ҳужжетлер менен

тәмийинленгенлиги түсиниледи. Есап-китаплардың өз-ара байланыслылығы дегенде ҳәр бир ҳужжетти өзинен алдыңғы ҳәм өзинен кейин келетуғын басқа ҳужжет пенен байланыслылығы нәзерде тутылады. Соның ишинде, булхгалтерия проводкалары еки тәрәплеме жазыў арқалы әмелге асырылады ҳәм сол жол менен оларды ҳәр түрли талқылаўды бийкар етеди.

Булхгалтерия есабының миллий стандартларында хожалық операцияларын ҳужжетлестириўге қойылатуғын талаплар нәзерде тутылған.⁵⁰

Бул талаплардың бузылғанлығы ҳужжетти нуксанлы деп табылыўына ҳәм итибарға алынбаслығына себеп болыўы мүмкин. Булхгалтерия есаплары ҳәм есабатларына тийисли ҳужжетлерге болған төмендеги талаплар қойылыўы нәзерде тутылыўы лазым. Дәслепки есап-китап ҳужжетлеринде оның аты, коды, дүзилген ўақыты, белгиленген хожалық операциясының мазмуну, оның өлшем бирлиги, ҳужжетти дүзген ҳәм оның туўрылығы ушын жуўапкер шахс, жеке имза ҳәм оның шешими, басқа реквизитлер. Дәслепки ҳужжетлер оларды топлаў ҳәм системаластырыў ушын тийкар болады.

Ҳужжетлерде тәрийп берилмеген басқарыўлар ҳәм түсинбеўшиликлер болмаслығы керек ҳәм дүзетиўлер оны имзалаған шахс тәрәпинен тастыйықланыўы лазым. Касса ҳәм банк ҳужжетлерине дүзетиў киритилиўине жол қойылмайды. Дәслепки ҳужжетлер, регистрлар, булхгалтерия есабатлары архивке тапсырылғанына шекем белгиленген тәртипте кәрханада сақланыўы лазым.

Булхгалтерия есабы ҳаққындағы нызамшылық ҳужжетлеринде ҳәр қандай мал-мүлк яки хожалық операциясын пул көрсеткишлеринде баҳалаў лазымлығы нәзерде тутылған. ҳәр бир зат әмелдеги баҳаларда баҳаланыўы ҳәм ол басқарылмаслығы лазым. Булхгалтерия есабы мағлыўматларының исенимлилигин тәмийинлеў мақсетинде кәрхана мал-мүлкleri ҳәм финанслық миннетлемелери жоқлаў (инвентаризация) етип турылады⁵¹. Жоқлаў даўамында булхгалтерия есабатындағы мал-мүлклердин барлығы ҳәрекеттеги мал-мүлклер менен салыстырылып шығылады.

Булхгалтерия есабы Миллий стандартларында жоқлама (инвентаризация) өткерилиўи мәжбүрий саналыўшы ҳалатлар нәзерде тутылған, олар қатарына: а) кәрхана мүлки сатылып атырылған, сатып алынып атырылған мүлкшилик формасы басқарылатуғын, ижараға берилгенинде; б) жыллық бухгалтерия балансы дүзилип

1 каранг:Узбекистон Республикаси Бухгалтерия хисоби миллий стандарти. 3—сон. (Молиявий натижалар хакида хисобот). Узбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 1998 йил 27 августда 484—сон билан руйхатга олинган.

1 каранг: Узбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1999 йил 2 ноябрда 833—сон билан руйхатга олинган 19—сон Бухгалтерия хисоби миллий стандарти (Инвентаризацияни ташкил қилиш ва утказиш).

а) атырылғанында; в) өз ҳуқықынан нызамсыз пайдаланыў, урлаўлар, набыт етиўлер анықланғанында; г) өрт яки тәбийғый (стихиялы) апат жүз бергенинде; д) кәрхана сапластырылып атырылғанында.

Бунда анықланған артықша мүлклер кәрханаға кирис қылынады, кемис шығыўлар тәбийғый кемейиў нормасы тийислисинше есаптан шығарылады, нормадан артықшасы болса айыпланыўшы шахс мойнына жүклетиледи. Булхгалтерия есабы системасында есап рентасы үлкен орын тутады. Бир есап бетинен басқа есап кредитине яки керисинше есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Каримов И.А. Узбекистан: национальная независимость, экономика, политика, идеология. Т.1.-Ташкент: «Узбекистан», 1995.-304 б.
2. Каримов И.А. Наша цель: свободная и процветающая Родина. Т.2.-Ташкент: «Узбекистан», 1996.-380 с.
3. Каримов И.А. Родина священна для каждого.Т.3. -Ташкент: «Узбекистан», 1995.-348 с.
4. Каримов И.А. По пути созидания.Т.4. -Ташкент: «Узбекистан», 1996.-348 с.
5. Каримов И.А. Мыслить и работать по новому – требование времени. Т.5. -Ташкент: «Узбекистан», 1997.-332 с.
6. Каримов И.А. По пути безопасности и стабильного развития. Т.6. -Ташкент: «Узбекистан», 1998. -412 с.
7. Каримов И.А. Свое будущее мы строим своими руками. Т.7. –Ташкент: «Узбекистан»,1999. -382 с.
8. Каримов И.А. Наша высшая цель-независимость и процветание Родины, свобода и благополучие народа. Т.8. -Ташкент: «Узбекистан», 2000.-512с.
9. Каримов И.А. За процветание Родины-каждый из нас в ответе. Т.9. -Ташкент: «Узбекистан», 2001.-399 с.
10. Каримов И.А. За безопасность и мир надо бороться. Т.10. –Ташкент: «Узбекистан», 2002. -416 с.
11. Каримов И.А. Избранный нами путь –это путь демократического развития и сотрудничества с прогрессивным миром. Т.11.-Ташкент:«Узбекистан», 2003. -296 с.
12. Каримов И.А. Мирная жизнь и безопасность страны зависят от единства и твердой воли нашего народа. Т.12. -Т.: «Узбекистан», 2004. -280 с.
13. Каримов И.А. Узбекский народ никогда и ни от кого не будет зависеть. Т.13. –Ташкент: «Узбекистан», 2005. -264 с.
14. Каримов И.А. Человек, его права и свободы – высшая ценность. Т.14. –Ташкент: ИПТД «Узбекистан», 2006. -224 с.
15. Каримов И.А. Либерализация общества, углубление реформ, повышение духовности и уровня жизни народа - критерий и цель всей нашей деятельности. Т.15. –Ташкент: «Узбекистан», 2007. -208 с.
16. Каримов И.А. По пути модернизации страны и устойчивого развития экономики. Т.16. –Ташкент: «Узбекистан», 2008. -280 с.
17. Каримов И.А. Обеспечить поступательное и устойчивое развитие страны – важнейшая наша задача. Т.17. –Ташкент: «Узбекистан», 2009. -184 с.

18. Каримов И.А. Конституция Узбекистана – прочный фундамент нашего продвижения на пути демократического развития и формирования гражданского общества Доклад Президента Ислама Каримова на торжественном собрании, посвященном 17-летию Конституции Республики Узбекистан / Народное слово, 6 декабря 2009 года.
19. Каримов И.А. Модернизация страны и построение сильного гражданского общества – наш главный приоритет. Доклад на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан / Народное слово, 28 января 2010 года.
20. Каримов И.А. Наша главная задача – дальнейшее развитие страны и повышение благосостояния народа. Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2009 году и важнейшим приоритетам экономической программы на 2010 год / Народное слово, 29 января 2010 года.
21. Каримов И.А. Концепция дальнейшего углубления демократических реформ и формирования гражданского общества в стране / Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан, 12 ноября 2010 г. – Ташкент, «Народное слово», 2010 13 ноября. № 220.
22. Каримов И.А. Последовательное продолжение курса на модернизацию страны – решающий фактор нашего развития. Доклад Президента Ислама Каримова на торжественном собрании, посвященном 18-летию Конституции Республики Узбекистан // – Ташкент, Народное слово. 2010 8 декабря. №236 (5121).

Хуқықый-норматив хужжетлер

1. **Конституция Республики Узбекистан. – Т.: «Узбекистан», 2009.- 40 с.**
2. Гражданский кодекс Республики Узбекистан. Введен в действие с 01.03.1997 г. Постановлением Олий Мажлиса Республики Узбекистан от 29.08.1996 г. № 257-I.
3. Хозяйственный процессуальный кодекс Республики Узбекистан. Введен в действие с 01.01.1998 г. Постановлением Олий Мажлиса Республики Узбекистан от 30.08.1997 г. № 479-I
4. Закон Республики Узбекистан «О договорно-правовой базе деятельности хозяйствующих субъектов» от 29.08.1998 г. № 670-I
5. Закон Республики Узбекистан «О гарантиях свободы предпринимательской деятельности» от 25.05.2000 г. № 69-I
6. Закон Республики Узбекистан «Об акционерных обществах и защите прав акционеров» от 26.04.1996 г. № 223-I
7. Закон Республики Узбекистан «О государственном контроле деятельности хозяйствующих субъектов» от 24.12.1998 г. № 717-I
8. Закон Республики Узбекистан "О гарантиях и мерах защиты прав иностранных инвесторов" от 30.04.1998 г. № 611-I.
9. Закон Республики Узбекистан "О частном предприятии" от 11.12.2003 г. № 558-II.
10. Закон "О микрофинансировании" от 15.09.2006 г. N ЗРУ-50
11. Закон "О фирменных наименованиях"от 18.09.2006 г. N ЗРУ-51
12. Закон "О микрокредитных организациях" от 20.09.2006 г. N ЗРУ-53
13. Закон "О налоговом консультировании" от 21.09.2006 г. N ЗРУ-55
14. Закон "О промышленной безопасности опасных производственных объектов" от

28.09.2006 г. N ЗРУ-57

15. Закон "Об ипотеке" от 04.10.2006 г. N ЗРУ-58
16. Закон "О третейских судах" от 16.10.2006 г. N ЗРУ-64
17. Закон "О рынке ценных бумаг" от 22.07.2008 г. N ЗРУ-163
18. Закон Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан» от 21.04.2011 г. N ЗРУ-288/ «Собрание законодательства Республики Узбекистан», 2011 г., N 16, ст. 162.
19. Указ Президента Республики Узбекистан "О мерах по дальнейшему углублению экономических реформ, обеспечению защиты частной собственности и развитию предпринимательства" № УП-745 от 21.01.1994 г.
20. Указ Президента Республики Узбекистан "О приоритетных направлениях дальнейшего развития процесса разгосударствления и приватизации в Республике Узбекистан" № УП-789 от 15.03.1994 г.
21. Указ Президента Республики Узбекистан "О мерах по кардинальному увеличению доли и значения частного сектора в экономике Узбекистана" № УП-3202 от 24.01.2003 г.
22. Указ Президента Республики Узбекистан "О мерах по ускорению реализации приоритетных направлений в сфере углубления рыночных реформ и дальнейшей либерализации экономики" № УП-3618 от 14.06.2005 г.
23. Указ Президента Республики Узбекистан "О приватизации земельных участков, занятых зданиями и сооружениями юридических лиц и граждан" от 24.07.2006 г.
24. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по либерализации и созданию благоприятных условий для развития оптовой и розничной торговли» № УП-3722 от 23.02.2006 г.
25. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему повышению финансовой устойчивости предприятий реального сектора экономики» № УП-4053 от 18.11.2008 г.
26. Указ Президента Республики Узбекистан «О создании свободной индустриально-экономической зоны в Навоийской области» № УП-4059 от 02.12.2008 г.
27. Постановление Президента Республики Узбекистан «О внедрении уведомительного порядка государственной регистрации и постановки на учет субъектов предпринимательства» № ПП-357 от 24.05.2006 г.
28. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему развитию рынка ценных бумаг» № ПП-475 от 27.09.2006 г.
29. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан "О порядке реализации в частную собственность объектов торговли и сферы обслуживания вместе с земельными участками, на которых они размещены, и земельных участков в пожизненное наследуемое владение" № 126 от 11.04.1995 г.
30. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан "О мерах по совершенствованию корпоративного управления приватизированными предприятиями" № 189 от 19.04.2003 г.
31. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по развитию инфраструктуры рынка ценных бумаг» № 160 от 28.07.2008 г.
32. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по обеспечению кредитной поддержки предприятий и инвестиционной активности в сфере реального сектора экономики» № 288 от 31.12.2008 г.

33. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по поддержке предприятий реального сектора экономик» № 188 от 09.07.2009 г.
34. Указ П р е з и д е н т а Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по формированию максимально благоприятной деловой среды для дальнейшего развития малого бизнеса и частного предпринимательства» от 24.08.2011 г. N УП-4354/"Собрание законодательства Республики Узбекистан", 2011 г., N 34-35, ст. 344.
35. Постановление П р е з и д е н т а Республики Узбекистан «О мерах по устранению бюрократических барьеров и дальнейшему повышению свободы предпринимательской деятельности» от 25.08.2011 г. N ПП-1604/ «Собрание законодательства Республики Узбекистан», 2011 г., N 34-35, ст. 345.

Тийкаргы адабиятлар

1. Дойников И.В. Предпринимательское (хозяйственное) право. М.: 1988 -615с.
2. Предпринимательское право. Коллектив авторов. Ростов н.Д: «Феникс», 2003 - 640с.
3. Предпринимательское право Российской Федерации. Коллектив авторов / Отв. ред. Е.П.Губин, П.Г.Лахно. -М.: «Юристь», 2003 - 1001 с.
4. В.П.Попондопуло Коммерческое (предпринимательское) право. –М.: «Юристь», 2004 - 668с.
5. А.Ли Правовое регулирование предпринимательской деятельности. –Т.: «Адолат», 2002.-59с
6. А.Н.Семина Банкротство: вопросы правоспособности должника-юридического лица.Научно-практическое издание. 2-е изд.,перераб.и доп.-М.: «Экзамен», 2004.-224с.
7. Брагинский М.И., Витрянский В.В., Договорное право. Общие положения.М.1997.
8. Законодательные основы рынка. -Т.: «Шарк». 1997 г.
9. Комментарий к Хозяйственному процессуальному кодексу Республики Узбекистан.- Т.: «Мир экономики и права».2001.-400с.
10. Комментарий к Закону «О собственности» в Республики Узбекистан. -Т.: «Адолат», Авторский коллектив. 1994 г.
11. Казакбиева О.Е. Банковский надзор за деятельностью кредитных организаций как финансов- правовая категория. Автореферат. – М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2004. -25с.
12. Метелева Ю. Общие собрание акционеров: его роль и возможности влияния акционеров на принимаемые решения // Хозяйство и право, 1998, №1. С.31. № 2.С.28.
13. О.Окюлов, М.Хаитбаев. Правовой статус индивидуального предпринимателя //Вестник Высшего хозяйственного суда Республики Узбекистан.№ 5,7.
14. Палван-Заде А.А. Правовая защита предпринимателя-стратегическая задача. / НТВ, №33 17-23 08.2000г
15. Польшгалова Н.А. Правоспособность- акционерного общества по законодательству Российской Федерации. Характер. Объем и динамика. Автореферат. – М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2005. -23с.
16. Сборник постановлений Пленума и Президиума высшего хозяйственного суда Республики Узбекистан.-Т.: «Адолат», 2001.
17. Степанов Д. Компания , управляющая хозяйственным обществом. // Хозяйство и право.2000.№10.С.60.

18. Савиков А.В. Правовое положение общего собрания акционеров по законодательству Российской Федерации. Автореферат. – М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2004. -21с.
19. Синегубов А.Н. Правовое регулирование кредитных историй. Автореферат. –М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2005. -24с.
20. Ю.Назаров Общность и различия ценных бумаг и денег //Вестник Высшего хозяйственного суда Республики Узбекистан.№ 2-3.
21. Олейник О.М. Предпринимательское (хозяйственное) право т.1-2. М.: Юрист. 2000 г.
22. Мартемьянов В.С. Хозяйственное право т.1-2. -М.: «Бек» 1994.
23. Сборник Законодательство о предпринимательстве.1-4 том.- Т.:Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003.

14.4. Дополнительная литература:

1. А.Ли Правовое регулирование предпринимательской деятельности. –Т.: «Адолат», 2002.-59с
2. А.Н.Семина Банкротство: вопросы правоспособности должника-юридического лица.Научно-практическое издание. 2-е изд.,переаб.и доп.-М.: «Экзамен», 2004.-224с.
3. Брагинский М.И., Витрянский В.В., Договорное право. Общие положения.М.1997.
4. Законодательные основы рынка. -Т.: «Шарк». 1997 г.
5. Комментарий к Хозяйственному процессуальному кодексу Республики Узбекистан.- Т.: «Мир экономики и права».2001.-400с.
6. Комментарий к Закону «О собственности» в Республики Узбекистан. -Т.: «Адолат», Авторский коллектив. 1994 г.
7. Казакбиева О.Е. Банковский надзор за деятельностью кредитных организаций как финансов- правовая категория. Автореферат. – М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2004. -25с.
8. Метелева Ю. Общие собрание акционеров: его роль и возможности влияния акционеров на принимаемые решения // Хозяйство и право, 1998, №1. С.31. № 2.С.28.
9. О.Окюлов, М.Хаитбаев. Правовой статус индивидуального предпринимателя //Вестник Высшего хозяйственного суда Республики Узбекистан.№ 5,7.
10. Палван-Заде А.А. Правовая защита предпринимателя-стратегическая задача. / НТВ, №33 17-23 08.2000г
11. Польшгалова Н.А. Правоспособность- акционерного общества по законодательству Российской Федерации. Характер. Объем и динамика. Автореферат. – М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2005. -23с.
12. Сборник постановлений Пленума и Президиума высшего хозяйственного суда Республики Узбекистан.-Т.: «Адолат», 2001.
13. Степанов Д. Компания , управляющая хозяйственным обществом. // Хозяйство и право.2000.№10.С.60.
14. Сборник Законодательство о предпринимательстве.1-4 том.- Т.:Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, 2003.
15. Савиков А.В. Правовое положение общего собрания акционеров по законодательству Российской Федерации. Автореферат. – М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2004. -21с.
16. Синегубов А.Н. Правовое регулирование кредитных историй. Автореферат. –М.: Российская правовая академия МЮ РФ, 2005. -24с.
17. Ю.Назаров Общность и различия ценных бумаг и денег //Вестник Высшего хозяйственного суда Республики Узбекистан.№ 2-3.

Электрон ресурслар

1. <http://www.inter-mba.ru/c...>
2. <http://www.businesspravo.ru>.
3. <http://www.vvsu.ru/law/gp>
4. <http://www.ssu.samara.ru/...>
5. <http://www.lex.uz>
6. <http://www.gov.uz>
7. <http://www.press-service.uz>